

JÓZSEF ATTILA NYELVSZEMLÉLETE II.

(A névtől a szóig)

„A költészet – névvarázs” tételt, művészetbölcseletének egyik axiómáját megfogalmazva József Attila összekötötést teremtett a nyelv jelenlegi és ősi használata között. Az ezzel kapcsolatos elgondolásait külön tanulmányban rekonstruáltuk.¹ De a fenti alaptétel egy másik szakadék fölött is átível, s a névvarázselmélet magvának kihüvelykezése előtt ezt a hidat is teherpróbának kell alávetnünk. Alkotás során a költő a nyelv egészét használja sajátos módon. Az idézett tézist ezért értelemszerűen úgy foghatjuk föl, mint amely meghatározza, hogyan viselkedjék az alkotó a nyelvvel szemben. Kérdés azonban: feljogosít-e minket József Attila erre az értelmezésre? Hiszen ő kifejezetten a névvarázsról, a névhez való mágikus viszonyról beszél: „A költemény... neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe foglal: *Névvarázs*.”² Úgy tűnik tehát, hogy mi egy szakadék egyik partján állunk azzal az igényünkkel, hogy az elmélet a költő nyelvi magatartásának egészéről szóljon, a másik parton a költő áll, aki csak a névvarázsról, azaz a nyelvi rendszer egy szűk, körülhatárolt területével kapcsolatos gyakorlatról kívánja kifejteni véleményét. Maradjunk-e meg a József Attila-i definíció szó szerinti értelmé mellett és a költészetet csak olyan vonatkozásaiban érintsük, amelyekben a névvel állt összefüggésben? Vagy próbáljunk meg eljutni a résztől az egészig, a névtől a nyelvig anélkül, hogy a névproblémával való kontaktust elveszítenénk? A gondolatmenet további részében az utóbbi feladatra vállalkozunk. Megkíséreljük folytonosságot teremteni a név és a nyelv között, a névvarázselméletet mint József Attila nyelvi magatartásának egészét gondolatilag megalapozó teóriát értelmezni.

Az alapkérdés itt az: *Vajon milyen nyelvi elemre gondolt József Attila a „névvarázs” szó leírásakor?* A válasz a kérdésre nem olyan egyszerű, s nem is oly csekély érdekű, mint amilyennek tűnik. Tanulmányunk bizonyos értelemben nem más, mint az ezzel kapcsolatos komplikációk tudatosítása és feloldása. Az eddigi elemzések során, a költő érdeklődési irányát követve, az Attila névvel kapcsolatos hiedelmek, megfontolások vizsgálatát állítottuk középpontba, majd fokozatosan a költőnek más személynevekhez való viszonyára terjedt ki a figyelmünk.³ Vizsgálódásunk elsődleges anyagául tehát bizonyos *személynevek* szolgáltak. A kiindulópont nem tekinthető esetlegesnek, hiszen a név varázseréjébe vetett hit a magunk nevével kapcsolatban nyilvánul meg a legintenzívebben, a névre irányuló jótékony vagy ártalmas műveletek akkor érintenek a legérzékenyebben, ha célpontjuk saját személyünk. Ez az elsődleges, elemi érdeklődés a hozzánk közelálló vagy általunk gyűlölt személyek neveire is kiterjed.

Az *Attila*, a *Lucie*, a *Flóra*, a *Thomas Mann* vagy *Horger Antal* neveket tehát *prototípusként* határozhatjuk meg, *nagyjából* ugyanabban az értelemben, amelyben a fogalmat Jean Molino használja: „minden szóhoz vagy fogalomhoz az attribútumok olyan együttese kapcsolódik, mely a fogalom *prototípusát* alkotja és ehhez hasonlítunk minden tárgyat, ha tudni akarjuk, hogy beletartozik-e vagy sem ebbe a fogalomba. A tulajdonnév esetében kétségtelenül vagy a keresztnév, vagy pedig a családnév alkotja azt a prototípust, mellyel a bizonytalan terminust összevetjük; amikor tulajdonnévről beszélünk, az utca embere és a nyelvész először vagy az egyikre vagy a másikra gondol: minél jobban közele-

¹ József Attila nyelvszemlélete I. A névvarázstól a költői nyelvhasználatig. ItK 1985. 3. sz.

² József Attila Összes Művei (Kritikai kiadás) III. kötet. 1958. (A továbbiakban: JAÖM III.) 24.

³ TVERDOTA György, *József Attila névszemlélete*. ItK 1984. 5–6. sz.

dik egy név viselkedése ahhoz a prototípushoz, melyet a keresztnév vagy a családnév képvisel, annál inkább fogjuk tulajdonnévként érzékelni.⁴

Azért tartjuk magunkat „csak nagyjából” Jean Molino meghatározásához, mert a prototípus fogalmát mi egyszerre szűkebb és tágabb fogalmi körben alkalmazzuk. A felsorolt személynevek nem minden név, hanem csak a varázserővel rendelkező, illetve pozitív vagy negatív mágikus befolyásnak alávetett név prototípusául szolgálnak. Minél inkább egybevág az a szerep, amelyet egy adott nyelvi elem játszik a költő számára, azzal a funkcióval, amellyel az Attila név és társai rendelkeznek, annál érvényesebb rája a „költészet–névvarázs” tétel érvénye.

Alapkérdésünket az elmondottak alapján így fogalmazhatjuk újra: meddig terjed azoknak a nyelvi elemeknek a halmaza, amelyek a fentebb meghatározott prototípus körébe tartoznak? Láttuk a költőt, ha a szükség úgy kívánta, a mágikus névhasználatot nemcsak emberi egyed esetében érvényesítette. Emlékezzünk csak a Szép Szó névadói szerepének furfangos megszerzésére! Igaz, hogy a folyóirat névadását metaforikusan, megszemélyesítés révén, mint egy gyermek megkeresztelését vitte végbe: „Szép Szó a gyermek neve”.⁵ (Montaigne-hez hasonlóan, aki gyermekei nem lévén, könyveit nevezte gyermekeinek, s a könyvek címei szerepeltek a „gyermekek” személyneveiként.) Mindazonáltal az a tény, hogy a költő így megadta a módját a Szép Szó név kijelölésének, intézmények ünnepélyes felavatási ceremóniáival: hajók, harangok stb. megkeresztelésével rokonítja gesztusát. A város peremén egyik sorában, továbbá állatként „személyesítette meg” a gépet: „No, szóljatok rá, mi tudjuk a nevet.” A gép saját neve ily módon olyan természetűnek mutatkozik, mint a háziállatoknak, pl. „a juhász vad ebé”-nek adott név.

A József Attila-i példák kétszeresen is beletartoznak a „névvarázs” prototípusának illetékességi körébe. Úgy is, mint tulajdonnevek, amelyek megjelölő-azonosító funkciójuk folytán bárminemű jótékony vagy kártékony mágikus cselekvés kitűnő célpontjaiul szolgálhatnak. Úgy is, mint a névmágiának a személynevek mellett klasszikus tárgyai. Az állatnevekkel kapcsolatos hiedelmek és eljárások közismertek, a totemizmustól az állatnevekre vonatkozó kiejtési tilalmakon keresztül a civilizált társadalmak jól fejlett, differenciált állatnévadási szokásaiig. Az emberi kultúra alkotásaival összefüggő név-fetisizmus köréből elegendő itt Marcel Proust hőséneke városnévfantáziáira utalni. A névvarázs illetékessége természetesen kiterjeszhető egyéb területekre (pl. a primitív embernek a földrajzi nevekhez: szentként tisztelt és névvel megjelölt tölgyekhez, folyókhoz, sziklákhöz, forrásokhoz, gleccserekhez stb. való viszonyára) is. De a két említett precedens elegendő bizonyítékul szolgál arra, hogy József Attila áttörte a személynév bűvkörét és a névvarázst a tulajdonnevek egyetemére vonatkoztatta.

Kiterjeszhető-e vajon a fogalom olyan nevekre is, amelyek nem egyetlen dolgot, hanem egyetemességet, dolgok kisebb-nagyobb osztályát kerítik körül? Az első igazi határ itt, a tulajdonnév és a köznév között húzódik. József Attila érzékelte ezt a határt, s a tulajdonnév-köznév szinkronizációját költőileg több ízben ki is aknáztta. *Párbeszéd* c. versében az András nevet emberileg lefokozó céllal köznevesítette: „Hívta a csizmás andrisokat”. Az „andrisok” a csendőroket, az öntudatos munkásság ellen felhasznált tucatembereket, az elnyomók eszközüül szolgáló arcnélküli, egyéniség nélküli, egyenruhás és „egyen-névű” tömeget jelöli, hasonlóan ahhoz, ahogyan például a világháborúban a német katonákat – mint ez közismert – „fritzek”-nek nevezték.

A „Neve, ha van, csak áruvédjegy” sorban – volt már róla szó – a két névtípus ellentéte még kiélezettebben, mint a hírnév és a márka, a szuper-tulajdonnév és a pseudo-tulajdonnév szembenállása vetődik föl.⁶ A hírnév a „közönséges” tulajdonnévhez adódó értéktobblet, amit viselője valamely kimagasló teljesítményéért kap. Ha egy személy olyan értéket hozott létre, amely a közösséget arra készíti, hogy különleges megbecsüléssel vegyék őt körül, ez kifejezésre jut abban is, hogy neve széles körben ismeretessé válik és tartósan megőrződik, sőt, különböző formákban megörökítődik. Ezzel a jelenséggel leggyakrabban a történelem-csinálás (a legtágabb értelemben vett politika) terepén, a kulturális szférában, illetve a sportpályákon találkozunk. Az áruvédjegy, a márka hasonló szerepet tölt be a

⁴ Jean MOLINO, *Le nom propre dans la langue*. Langage 1982. jún. 7.

⁵ FEJTŐ Ferenc, *József Attila, az útmutató*. Népszava Könyvkiadó Bp., 1948. 21.

⁶ A kérdést más szempontból már érintettem *József Attila névszemlélete* c. tanulmányomban: ItK 1984. 5–6. sz.

kereskedelem, az adásvétel világában. Az árucikkek tömegéből kiemeli a kiválót, a vevő számára garantálja a minőséget.

Az idézett sorban József Attila annak a több ízben hangoztatott nézetének ad kifejezést, amely szerint a műalkotás az ő korában áruként funkcionál. A művész árutermelő, aki maga gyártja és adja el termékeit. A műalkotás és az árucikk tehát összemérhető és ezt a műveletet József Attila a nyelvi mérlegén végzi el. Ha a művet mint adásvétel, alku tárgyat vesszük tekintetbe, akkor az alkotó hímeve nem mint erkölcsi megbecsülés jele, nem büszkeségre, önézetre okot adó kitüntetés gyanánt jön számításba, hanem – merőben praktikus szempontból – márkaként, amelyre mutatva a műért, az áruért nagyobb árat szabhat eladója, mint a márka nélküli vagy szerényebb márkájú műért-áruért.

A tény, hogy a műalkotás az árucikkek kategóriájába sorolódik, József Attila rezignáltan, mint a társadalom betegségéről nyújtott látlelet tüneteinek egyikét állapítja meg. A rezignáció és a panasz tárgyi alapjaként egy nyelvi tényre: a név értékzuhanására mutat rá. A hírnév egyetlen kiemelkedő teljesítményért jár, vagy amennyiben birtokosa több (sok) kiváló eredményt mondhat a magáénak, ezek mind sajátos, különálló, egyszeri, megismételhetetlen produkciók: műalkotások, felfedezések, haditettek, sportrekordok. Az áruvédjegy ellenben cikkek egész osztályát fémjelzi. Akár raktáryi lehet belőle, mégis egyetlen név vonatkozik rá, s ez a név itt az egyes példányok egyöntetűségének, egyformaságának külső jele és biztosítéka. A tulajdonnév tehát márka minőségében rangján aluli feladatot vállal, a köznévi egyik lényeges funkcióját látja el, köznévvé süllyed, míg a hírnévben épp ellenkezőleg, rangot kap, felmagaszosul, „magántulajdon”-névvé emelkedik.

Valamiféle visszás érzést: nevetéssel elegy bosszankodást, megütközést kelt bennünk pl., amikor a világra- és évszázadokra szóló nándorféhvári diadal szerzőjének, Hunyadi Jánosnak a nevével mint keserűvíz márkájával találjuk magunkat szemközt. A közönséges gyógyvíz itt meg nem érdemelt módon személyiséghez, méghozzá heroikus személyiséghez jut, hadvezéri páncélba bújlik. A nagy történelmi személy pedig, akitől a nevet elorozták, az emésztés, az anyagcsere szférájával kerül összefüggésbe. Hunyadi János ez ellen már nem tiltakozhatott, de megtörténhetett – és talán József Attilával meg is történt –, hogy a név viselője a márkává válásban rejlő sértést magára vette. Van rá adatunk, hogy a harmincas években létezett „Attila” címkével ellátott mosószer, s ha ez így van, akkor az a név amelynek sorsa a költőt a legérzékenyebben érintette, s amely számunkra a névvarázs prototípusául szolgál, *valóban* megcsúfolott névvé vált.

Nagyobb, bár külsőleg láthatatlanabb csúffátétel volt ez, mint az Attila–Pista névváltoztatás, mert a Pista mégiscsak tulajdonnév, míg a hun királynak a költő által büszkén viselt neve a mosópor csomagolásán köznévvé zsugorodott, vagy legalábbis elindult ezen a lejtőn. Az „Isten ostorát” „női munkára”, fehérműmosásra kényszerítették. A költő tulajdon nevét, amelyet remekművei alá kerekített, egész polnyi, mosóport tartalmazó dobozokra nyomtatva láthatta viszont. Mégis valószínű, hogy az Attila–Pista ügyet nagyobb megrendüléssel élte át, mint az Attila név értékcsökkenését, kategória-váltását. Ennek két oka lehet. Egyrészt a sérelem az előbbi esetben a védtelen, érzékeny, könnyen sebezhető gyermeket, az utóbbiban az értelemmel, tapasztalattal felvértezett felnőttet érte, aki képes volt a dolgokat valóságos súlyuk szerint mérlegelni. Másrészt ott egyéni, személyre szóló bántalom esett rajta, a névcserében kedvezőtlen sorsfordulat jutott kifejezésre, míg itt a költő a maga egyedi esetében egy kortendencia érvényesülését látta.

Bármilyen életrajzi háttér áll az idézett verssor mögött, kétségtelen, hogy József Attila tisztában volt a tulajdonnév és a köznévi közötti szintkülönbség logikai és érzelmi jelentőségével. Elhamarkodott lenne azonban a fenti példák alapján arra következtetni, hogy ezzel eljutottunk addig a határig, amelyen túl már a költő szerint a névvarázs vonzásköre nem érvényesül. Nem mindenütt tárul ugyanis élénk olyan szédítő szakadék, mint az „andrisok” és az „áruvédjegy” esetében. Számos helyen kényelmes lépcsők kötik össze a két szintet és a költő nem habozott közlekedni rajtuk. A határ néhol olyannyira elmosódik, hogy nem is tudjuk, melyik névtípus tartományában állunk. Noha e jelenségre József Attila kapcsán bukkantunk rá, nem egyedi esetről van szó. Általában is elmondható, hogy minél inkább elmélyedünk a tulajdonnevek vizsgálatában, annál bizonyosabban és kikerülhetetlenebbül beleütközünk a köznevek állományába. Az utóbbiak ugyanis nem vagy nemcsak körülveszik az előbbieket, hanem – földtani hasonlattal élve – részben az alattuk elhelyezkedő nyelvi réteget alkotják, részben közéjük ékelődnek.

Ennek egyik oka az, hogy a személynevek számottevő hányada, mielőtt tulajdonnévi rangra emelkedett, szerény köznévként teljesített szolgálatot. Miután különálló emberi egyedek jelölésére kiesz-

melték és kinevezték őket, hosszabb-rövidebb ideig tartó eredeti természetüket többé vagy kevésbé deformáló átalakuláson – Albert Dauzat kifejezésével élve – kristályosodási folyamaton (cristallisation) estek át. Eredeti köznévi jelentésük inadekváttá vált, esetleg elhomályosult, sőt kiveszhetett, olyannyira, hogy használóik tudatában bizonyos értelemben jelentés nélküli, csupán jelölő szerepre alkalmas szóként éltek tovább. A foglalkozásnevek esetében például a kristályosodás csak az első fokozatot érte el, azaz valakit nem azért hívnak Molárnak, mert netán malomtulajdonos vagy mert gabona-őrléssel foglalkozdik. A Róbert névben ellenben végbement a metamorfózis: „A Capetingek korabeli „Robert” már nem idézte föl a Hajas Clodion társának, Hrodobertonak „fényes dicsőségét.”⁷

A neveket tehát, a kristályosodás szempontjából, három kategóriába oszthatjuk: olyanokra, amelyek köznévként használatosak, s a „cristallisation” mindenkori alapjául szolgálnak; olyanokra, amelyek már nem köznévi jelentésüknek megfelelően funkcionálnak, de amelyeken áttetszik ez a jelentés; és végül olyanokra, amelyek jelentése kiüresedett. Ha feltételezzük, hogy a kristályosodás első fokán, amely a középső csoportot jellemzi, története során minden köznévi eredetű tulajdonnév átesik, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a köznevek óriási halmazában találni fogunk olyan szavakat, amelyekre – kisebb-nagyobb erőfeszítéssel – visszavezethetők az elhomályosult vagy kiüresedett jelentésű tulajdonnevek is. Vannak tehát olyan névhasználók, akik számára a tulajdonnév éppúgy rendelkezik jelentéssel, mint a köznév.

Az az igyekezet, hogy megkeressük a tulajdonnevek mélyén rejlő jelentést, már nagyon korán fölbredt. Végigkísérte az emberi kultúra fejlődési folyamatát, mielőtt a nyelvtörténészek módszeres etimológiai kutatásaiba torkollott volna. A tulajdonnév jelentésének problémaköre a nyelvi öntudatra ébredő ember számára először a nevek igazságának kérdéseként fogalmazódott meg. Indokolt-e, hogy Hermogenészt, akinek kísérletei a meggazdagodásra balul ütöttek ki, Hermész fiának nevezzék? Ez a kérdés szolgál kiindulópontul Szókratész és társai számára, amikor Platon Kratylosz c. dialógusában a névadás problémájának megvitatását tűzik napirendre. A nevek igazságának kiderítése annak eldöntését jelenti, hogy a név által megjelölt személy megfelel-e a név jelentésének? A jelölés és jelentés közötti összhang vagy eltérés megítélését Gérard Genette az etimológia egyik fajtájának, „éponymie du nom”-nak nevezi.⁸

Ennek az eljárásnak sarkalatos pontja, hogy ismerjük a név jelentését, ezt pedig úgy deríthetjük ki, ha feltárjuk a szóban rejlő nevet vagy neveket, amelyek jelentéssel bírnak, tehát végső soron, ha közneveket találunk a tulajdonnevekben. Ez a keresgélés sem célját, sem módszereit tekintve nem azonos a modern tudományos értelemben vett etimológiával. Az „éponymie du nom” művelőit hosszú századokon át (és részben még ma is) kielégítették illuzórikus megoldások is. De a laikus, gyakorlati szempontú érdeklődés a tulajdonnevek jelentése iránt, nagyon jól összefer a nevek eredetének szigorúan tudományos kutatásával, messzemenően méríthet annak eredményeiből. Adott esetben éppen ilyen nyelvtörténeti búvárkodás vezethet pl. valakit ahhoz, hogy gyermeke számára a Róbert nevet válassza, mint amely megőrzött valamennyit a Clodion de Chevelu társát körülvevő dicsfényből.

Ez tehát az egyik lépcső, amely József Attila lábai előtt nyílt, hogy a tulajdonnevek felszínétől mélyebb, köznévi rétegekbe hatoljon. S mi más ösztönözhette őt arra leginkább, hogy e lépéseket megtegye, mint a saját keresztneve, amely láttuk, mennyire intenzíven foglalkoztatta őt. Nos, az Attila név is az olyan szavak közé tartozik, amelyek eredeti jelentése elhomályosult a mai beszélők tudatában. Tekintettel azonban arra, hogy ezt a nevet világtörténelmi személyiség viselte, az iránta való tudós érdeklődés is élénkebb volt az átlagosnál, s a költő több, egymás igazát hevesen vitató kísérlet közül választhatta ki a neki jobban megfelelőt, számára hitelesnek tetszőt. Még akkor is beleütközött volna az ilyen magyarázatokba, ha nem kereste volna az Attila név értelmét.

Zlinszky Aladár etimológiájáról mindenképpen tudomást szerzett, mert ez abban a cikkben található, amely – feltevésünk szerint – József Attila névvarázs-elméletének egyik legfőbb forrása volt: „Így magyarázhatjuk meg, hogy Attilá-nak eredeti hun neve nem maradt ránk. Maga Priskos Rhetor, aki színről-színre látta, s kitűnő jellemrajzát hagyta ránk, szintén csak görögösített Attélas néven ismeri. A magyar *Etele* szabályos hangváltozással lett a gót Attilából. E gót szó pedig azt jelenti „atyács-

⁷ Albert DAUZAT, *Les noms de personnes*, Paris, 1934. A „cristallisation” jelenségéről; 5., 10., 81. A Robert név etimológiájáról: 10.

⁸ Gérard GENETTE, *Mimologiques*. Paris, 1976. 23–24.

ka”, tehát kicsinyítő, kedveskedő név: eufémizmus az igazi név helyett, melyet a hunok a gótoknak talán meg se mondtak, de ha tudták is, nem merték hatalmas urukat neve említésével fejükre idézni. Semmi ok sincs tehát a név eredetét, mint azt több tudósunk még ma is teszi, a Volga folyó török-tatár Ätil, Ädäl nevében keresni. Hasonló néplelki állapot szülötte az orosz bátyuska a. m. „atyuska” mellyel az oroszok Európa legabszolútisztikusabb uralkodóját illették. A vogulok *asiken* „apuska”-nak nevezték Numi Tárem-et, a mennyekben trónoló, mindenható, ős istent.”⁹

A költő gondolatvilágába tehát minden valószínűség szerint bejutott az „atyácska” köznévi, mint nevének lehetséges jelentése. Világképének azonban nem vált kimutatható, azonosítható alkotóelemévé. Csakhogy az Attila névtől más lépcsőn is el lehetett jutni a köznevek világába és ezen az úton a költő már világosan kivehető nyomokat hagyott. A tulajdonnevek egy hányada, főként azok a nevek, amelyeket élő vagy képzelt, legendás hírv személyek viseltek, elhomályosult eredeti jelentésük helyett új jelentésre tettek szert, azaz más közszoí, köznévi jelentésre is visszavezethetők, mint ami etimológiailag indokolt lenne. Ezt a tulajdonnév körül története egy (vagy több) fordulatánál másodlagosan keletkezett jelentéstartományt Lévi-Strauss nyomán kulturális konnotációnak neveztük.¹⁰ Így pl. a Magdolna név a hívő keresztény számára nem eredeti „magdala nő” értelemben él, hanem a (Krisztus tanításai hatására) „bűneit megbánó nő” jelentéssel idéződik föl.¹¹

Ami mármost az Attila nevet illeti, az emlékezőekben, dokumentumokban leggyakrabban az „isten ostroma” jelentés társult hozzá értelmező, helyettesítő ekvivalens gyanánt. A *Curriculum vitae* híres részletében pedig az elemista diák számára keresztneve a „hun király” vagy „a magyarok mitológiai őskirálya” kifejezésekkel vált egyenértékűvé. S ezek a köznévi jelentések annál fontosabbak, mert a József Attilát olyannyira foglalkoztató „éponymie”: a neve igazságának, az Attila névben rejlő jóslat valóra válásának kérdése nélkülük nem is igen fogalmazható meg tagolt, értelmes módon.

De még ezzel sem merült ki az Attila névhez társítható köznevek köre, s az újabb jelentésszefűgés a tulajdonnév és köznévi közötti folytonosság újabb aspektusát tárja föl. A költő aligha kerülhette el, hogy – amint erre Szántó Judit emlékezésében történt is halvány utalás –, keresztneve és a vele alakilag is igen hasonlós, kiejtésben pedig teljesen azonos ruhanév: az „atilla” között ismerősei (tudván, nevére mennyire hiú), ne teremtsenek játékosan-ironikus kapcsolat: „felöltöztették Attilát atillába”.¹²

A kapcsolatletteremtés tudományos szempontból korrekt, megalapozott. A tulajdonnév nemcsak kiválik a köznevek világából, hanem a fordított folyamat is lejátszódik: visszatérhet abba a közegbe, amelyből valaha kikelt. „Érdemes lenne megvizsgálnunk, hogyan térnek vissza új értékekkel gazdagodva, abba a nagy áramlatba, melyből kiszakadtak: a gyökeretlenülé vált helynév jelöli a tárgyat eredete szerint: *kasmir*; egy személynév méltóságot, társadalmi helyzetet jelöl: *cézár*; a feltaláló saját család- vagy keresztnevet adja alkotásának: *guillotine*.”¹³

Az „atilla” szó ebben az összefűgésben a kasmir, a császár vagy a guillotine szavak családjába tartozik. A „felöltöztették Attilát atillába” mondat humorát tehát az adja, hogy egy személyt a nevéből származó ruhadarabbal láttak el, mintegy önmagába csomagolták.

Vajon elengedhetetlenül szükséges volt-e a tudomány jóváhagyása ahhoz, hogy a költő barátai elkövessék ezt a tréfát? Ha az Attila és az atilla hangtani összecsengése csak a véletlen műve lett volna, nem éltek volna a homonimiában rejlő komikus lehetőségekkel? Nem kétséges: annak, aki a nyelvvel tréfát űz, a szavakkal játékot folytat, az etimológiával figuráz, nem kell figyelembe vennie a nyelvtörténész álláspontját. A nyelvi tréfa sikere nem igazságérvényén múlik, hanem azon, hogy képes-e mosolyt vagy nevetést fakasztani vagy sem? A tréfát gyártó, játékosan kreatív személyen nem kérhető számon a tudományos igazság. Nem meglévő összefűgések felismeréséből, hanem új, sikeres (szellemes, találó, sugallatos) összefűgések teremtéséből vizsgáljuk. Az idézett példában a teremtő aktus csak valamely realis összefűgés alkalmazásában nyilvánul meg. Vannak azonban esetek, amikor a nyelvi kreativitás tisztábban, magasabb fokon valósul meg.

⁹ ZLINSZKY Aladár *A névvarázs*. Magyar Nyelv 1927. márc.–jún. 106.

¹⁰ TVERDOTA György, *József Attila névszemlélete*. ItK 1984. 5–6. sz. 617.

¹¹ Albert DAUZAT, *Les noms de personnes*, Paris, 1934. 10.

¹² SZÁNTÓ Judit, *Emlékeimből*. In: *József Attila Emlékkönyv*. Bp., 1957. 348.

¹³ Albert DAUZAT, *Les noms de personnes*. Paris, 1934. 10.

Ez történik akkor, ha egy adott kisközösség nem elégszik meg a számára rendelkezésre álló, örökbe hagyott tulajdonnevekkel, amelyekhez nem fűződnek eleven kapcsolatai, hanem maga gyárt újakat. Ezeknek a régi, jelentés és jelentőség nélküli, szürke nevekkkel szemben érzelmi töltésük van, sőt esetleg közvetlenül belátható fogalmi jelentéssel is rendelkeznek. Enyhébb változata ennek a névteremtésnek, amikor a rendelkezésre álló neveket elfogadják nyersanyagként, csupán alakilag módosítják őket, hogy ezáltal kifejezhessék a megnevezetthez fűződő szubjektív viszonyukat. A legközismertebb és intézményesített módozata ennek az eljárásnak a becéző nevek adása, amely esetben főleg a kicsinyítő képző hivatott a kedveskedő, gyöngéd érzelmi árnyalat jelenlétének biztosítására.

A becéző nevek azonban, éppen szabványosított formájuk folytán, gyakran elveszítik ezt az érzelmi értéküket, s legfőjebb viselőjük fiatal korának jelzésére alkalmasak. A név radikálisabb hozzáigazítása a megnevezett személyhez a ragadványnevekben, azaz olyan nevekben testesül meg, amelyekkel az adott kisközösség azért jelöli a szóban forgó egyéneket, mert rájuk nézve találóknak, igazaknak ítéli őket. A ma érzelmileg semleges, értelmileg elhomályosult családi nevek nagy része egykor ilyen ragadványnév volt, amellyel a környezet mintegy ítéletet mondott a név viselője fölött. Tulajdonosaik sokszor éppen nem a legelőnyösebb emberi tulajdonságok emlékét hagyták az örökösökre. A ragadványnevek többségükben csúfnevek voltak. Csúfneveket mint mindenki, József Attila is kapott. A makói internátus lakóját például szobatársai Pucornak és Négernek nevezték. A „Néger” jellegzetes esete a köznévből teremtett ragadványnévek.¹⁴

A szempontunkból azonban sokkal érdekesebb a költőnek az a neve, amivel később, inkább becéző, semmint csúfolódó szándékkal illették barátai „Tilinkó”.¹⁵ Ez a szó átmenetet képez a becenev és a ragadványnév között. Az Attila névből képződött aferézissel, a szókezdő szóttag: *At-* elhagyásával, ami a becéző névgyártásnak gyakori eljárása, és a megmaradó tőhöz: *-til-* egy kicsinyítő képző: *-inkó* hozzáadásával. Az így létrejött név egyúttal ragadványnév, amennyiben a formai átalakítások révén köznyelvi jelentésre is szert tett: egy hangszer neve, és mint ilyen, tréfás-kedveskedő utalással költő voltára, jellemezni kívánja viselőjét. A Tilinkó név ily módon a szóképzés szabályainak megfelelően levezethető az Attila névből s ugyanakkor azt, ha etimológiailag nem is éppen szabályosan. köznévi jelentéssel dúsitja föl.

Az említett példák egy elemi igényre figyelmeztetnek: A nyelvet használó ember nem nyugszik bele, hogy a tulajdonneveknek nincs jelentése. Ha a tudomány kideríti az eredeti, valódi jelentést, annál jobb. Ha nem, akkor az etimológia vagy eponymia amatőr művelői úgy segítenek magukon, ahogy tudnak. Esetleg laikus okoskodással találnak – netán illuzórikus – értelmet a szóban. Fölhasználják a névhez kívülről, történetileg kapcsolódó kulturális konnotációt, s élhetnek a tréfa, a játék adta mozgásterrel is. Ez az elemi igény a költőben is jelen volt, s így azt tapasztalta, hogy az Attila nevet a vele valóságos vagy fiktív rokoni kapcsolatban álló köznevek (atyácska, isten ostroma, atilla, tilinkó) köre övezi.

Ez a tapasztalat kiterjedt azoknak a személyeknek a neveire is, akiknek sorsa őt elsősorban foglalkoztatta. Említettük, hogy *Thomas Mann üdvözlése* c. versében a német író családi nevét mintegy etimológizálta. köznévi jelentését beszötte költeményének szövegébe: „Arról van szó, ha te szólsz, ne lohadjunk, de mi férfiak férfiak maradjunk... s mind ember mert az egyre kevesebb...” Arról is megemlékeztünk, hogy nővére a költő 32. születésnapjára egy díszcsomagba burkolt Flóra-szappannal akart kedveskedni.¹⁶ Ebben a gesztusban ugyanaz a tartalom rejlik, amelyet a költő: a „Neve, ha van, csak áruvédjegy” sorban fogalmazott meg, azzal a lényeges különbséggel, hogy a név és az áruvédjegy feszültsége itt a humor, a kedveskedő ugratás közegében feloldhatóan bizonyult. S ez a körülmény az Attila-atilla összefüggéssel rokonítja József Jolán cselekedetét.

A Flóra név a két névtípus folytonosságának egy további fontos vonatkozására hívja föl a figyelmet. Megállapítottuk: Flóra a költő híres szerelmi versciklusában egyszerre három alanyt jelöl: a költő szerelmét, az (új)jéledő növényvilágot, s a virágok és a termékenység istennőjét a római mitológi-

¹⁴ SZABOLCSI Miklós, *Fiatal életek indulója*. Bp., 1963. 231.

¹⁵ SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény*. Bp., 1977. 49.

¹⁶ A két hivatkozást 1. *József Attila névszemlélete* c. tanulmányomban. Itk 1984. 5–6. sz. 614., 624.

giában.¹⁷ Eddigi fejtegetéseink alapján a köznévi jelentést tekinthetnénk elsődlegesnek, amelyből az istennév kifejlődött s ezt kapta meg az a személy, akihez versében a költő fordult. Egyes elmélet-írók szerint azonban a sorrend éppen fordított: az első nevek, amelyeket a nyelvteremtő ember a történelem hajnalán száján kiejtett, istenek elnevezései, tehát tulajdonnevek voltak. A köznevek csak később, az elvonatkoztató és általánosító képesség megizmosodásának köszönhetően fejlődtek ki az eredeti istennevekből.

A tulajdonnevek származtatási elsőbbségének tanát a költő pályakezdésének éveiben Ernst Cassirer fejtette ki: „Ha az én egyrészt egészen hatása alá kerül egy pillanatnyi benyomásnak és az „fogvatartja” őt, illetve ha másrészt közte és a külvilág közt a legnagyobb feszültség áll fenn, ha a külső létet nem egyszerűen csak szemléli és nézi, hanem amikor az embert hirtelen és váratlanul, a félelem és remény affektusában, a rémület vagy a kielégített és beteljesült kívánság affektusában meglepi, akkor bizonyos mértékig átcsap a szikra: oldódik a feszültség, miközben tárgyiasul a felindultság, s isten-vagy démonként lép az ember elé. Itt az előtt a mítikus-vallási ősjelenség előtt állunk, amelyet Usener a „pillanat istene” fogalmával és kifejezésével próbált megragadni.”

A „pillanat istene” fogalmát, amely Cassirer elemzéseiben központi szerepet játszik, Usenertől kölcsönözte, s tőle idézte a leírást, amely ez ősi mitológiai jelenség születését rekonstruálja: „Az egyedi jelenség teljes közvetlenségében válik istenszerűvé, anélkül, hogy ebbe valamiképpen egy mégoly korlátozott nem-fogalom is belejátszana: az egyedi dolog, amelyet magad előtt látsz, az nem más, mint maga az isten.” Usener leírását Cassirer Spieth példái segítségével tette szemléletessé: „a víz, amelyet a szomjazó talál, a hangyaboly, amely elrejtí az üldözött embert és megmenti az életét, bármely új tárgy, amelynek láttára az embert hirtelen félelem fogja el, mindez számára közvetlenül istenné alakul át.”¹⁸

Ha a Flóra nevet Cassirer és Usener alapján értelmezzük, gyökereiben eredeti tulajdonnévként, az újjáéledő növényi természet elsődleges megszemélyesítéseként, istenítéseként foghatjuk föl azt, amelyből csak később, fokozatosan különült el a növényvilág profán fogalma, s nyerte el tudományos terminusként végső, szabatos jelentését, melyből elillant minden isteni személyesség: „egy bizonyos terület növényi vegetációja”. Ebben az esetben az etimológus dolga nem a tulajdonnévben rejlő köznévi jelentés kikutatása, sem pedig az, hogy végigkövesse tulajdonnévvé válásának folyamatát, hanem fordítva: hogy kihámozza a köznévből rejlő tulajdonnévi magot.

Kérdés persze, hogy a köznévtől a tulajdonnévig visszaásó etimológiai álláspont kapcsolatba hozható-e egyáltalán József Attilával? Az Ady-vízió egyik nem könnyen értelmezhető mondata arra utal, hogy a költőt megérintette az istennevek elsőbbségét hirdető teória valamelyik változata: „Pl. a hajnal eredetileg nem szó volt, hanem ily kifejezésjelentés: az ég leánya. Vogul: *chuj nalem*.”¹⁹ A legfőbb értelmezési nehézséget a szokatlan, két tagból összetett „kifejezésjelentés” terminus okozza. Próbáljuk meg körülírni a terminus jelentését. Mi a különbség a „hajnal” és az „ég leánya” között? Az utóbbi egy birtokos szerkezet, két szóból álló szintagma. Az előbbi ugyanaz, csak épp egyetlen szóba összevonva, tehát szóösszetétel, illetve annak egy sajátos válfaja: elhomályosult szóösszetétel. A szóösszetétel elhomályosulása bizonyos jelentésváltozással, pontosabban jelentésszegényedéssel jár együtt: a hajnal nem jelenti többé az ég leányát, csupán a napfölkeltét. A kifejezésjelentés szóvá zsugorodásában nézetünk szerint a jelentésszegényedésnek van kulcsszerepe. A két terminus tehát különböző tárgyakat jelöl, de a kettő összehasonlítható, szembeállítható egymással, az utóbbi levezethető az előbbiből, tehát egynemű fogalmakról van szó. Mindkettő a nyelv alapegységét, alapelemét jelöli. „Csupán” ez alapelemek viselkedése, természete tér el egymástól döntő mértékben.

A József Attila-i terminus elemzése is megerősíti ezt a feltételezést. Az összetétel „kifejezés-” eleme a szó egyik alapvető funkcióját jelöli, a szó és a beszélő alany közötti viszonyra utal. A „jelentés” pedig a szónak az az arca, amelyet a jelölő és a jelölt kapcsolatát vizsgálva ismerünk föl: a szó tárgyi funkciója. A terminus tehát a szó két alapvető funkciójának összehasonlításából ered. Az idézetből és annak szövegösszefüggéséből kiviláglik, hogy József Attila szónak azt nevezi, amit ma használunk, kifejezésjelentésnek pedig azt, ami a szó születésekor volt. Az idézett mondatban a nyelv

¹⁷ Uo. 613–614.

¹⁸ Ernst CASSIRER, *Sprache und Mythos*. Leipzig, 1925. 29.

¹⁹ JAÖM III. 24.

alapegységének, alapelemének két szélső állapota áll egymással szemben: a születő szó és a használt szó. A kifejezésjelentés a „születő szó” szinonímája.

A használt szó, a hajnal egy természeti jelenség neve, azaz köznévi. A születő szó, a kifejezésjelentés: ég leánya, egy személy, méghozzá egy mitológiai személy neve: tulajdonnév. A finnugor nyelvek a hajnal szónak általában „haj-” elemét vezették vissza finnugor alapnyelvi alakra, amelyet a vogul „chui” őrzött meg legjobban. Csak egy olyan kutatót ismerünk, aki a szó második szótagját is megtalálta a rokon nyelvekben: Munkácsi Bernát, aki a „-nal” elemében a „nő” kicsinyített, kedveskedő változatát ismerte föl. A finnugor hajnal istennő Munkácsi szerint Arany Kaltes asszonnyal azonos, akit a vogulok mítikus énekeikben az ég (pontosabban: a felső ég), azaz Numi Tarem ősiszten *leányaként*, a Világügyelő Férfi nevelő testvérnéjeként tisztelték. József Attila tehát az ő etimológiájára támaszkodott, amikor hajnal szavunkban egy ősi nőnemű mítoszi személy alakját és nevét ismerte föl.²⁰

Ugyanilyen nőnemű mítoszi alak személyesítette meg a hajnalt a görög mitológiában: „Éosz, ágyáról, gyönyörű Tithónosza mellől / fölserkent, fényt hozni az égi- s földi lakóknak; „És hogy a rózsásujjú Hajnal kélt ki a ködből.”²¹ A római hitvilágban Auróra volt a hajnal istennője. Nevéből a neolatin nyelvek „pirkadat” jelentésű közneve éppúgy levezethető, ahogyan az ég leányából a szó magyar jelentése (vö. francia: „aurore” = hajnal). Az Auróra ebben az esetben kifejezésjelentés, mert kiejtése nyomán a hajnal képe úgy idéződik föl, hogy egyúttal hozzákapcsolódik egy sor mitológiai képzet és történet. Az aurore ellenben csak szó, mert a beszélő alany tudatában csupán a napfölkelte mindennapos tényét idézi föl. A szó tulajdonnévi alakban is továbbélhetett vagy újjászületett az Auróra, illetve magyar változatban, a Hajnalka keresztnévben. Az ebből eredő költői lehetőségeket aknáztta ki Babits Mihály (akinek édesanyját Kelemen *Auróranak* hívták), Anyám *nevére* c. versében:

Hajnalka volt az édesanyám,
hajnalra születtem én.
S lelkemben már ily fiatalon
nincs hajnal, semmi remény,
nincs hajnal, nincsen öröm,
Hajnalka volt az édesanyám
s csak *alkony* az örököm.

Az antik mitológiák istenasszonya József Attila egyik korai versében is megjelenik: „A rózsásujjú *Hajnal* istenasszony előbbre lépeget, amerre csak feltűnik /csudálatos nagyszerűsége, daloló kedvvel a madarak köszöntik.” Az Esmélet-ciklus első verse hajnal-megszemélyesítésében ezek az antik reminiscenciák feltehetőleg éppúgy szerepet kaptak, mint a magyar szavainkba befolázott ősi finnugor mítoszok:

Földtől eloldja az eget
a hajnal s tiszta lány szavára
a bogarak, a gyerekek
kipörögnek a napvilágra;

A pirkadat a korai versben éppúgy mint a remekműben női alakban megszemélyesítve áll előttünk. Van azonban kettejük között egy szembeötlő különbség: míg az előbbi idézetben nagybetűvel, tulajdonnévként, addig az utóbbiban kisbetűvel, azaz köznévként szerepel a szó. Az írásmód és a felfogás e „következetlensége” végső soron a megszemélyesítés (főként a mitológiai természetű megszemélyesítés) kétértelműségében, átmeneti jellegében leli magyarázatát. Az a természeti jelenség, amelynek a költő antropomorf alakot ad, a szó köznévi használatát sugallja; hiszen valahány nap, annyi hajnal. De a fiktív személy, akiben egy adott nyelven, kultúrán, mitológián belül a napfölkelte emberi-isteni

²⁰ A „hajnal” etimológiájáról részletesebben 1. József Attila finnugor ihlete c. tanulmányomat. It 1986. 1. sz.

²¹ HOMÉROSZ: *Odüsszeia*. Bp., 1967. 20., 70.

formát ölt, egyszeri, „megismételhetetlen” s tulajdonnévi megjelölést igényel. Az elmondottak alapján nem lehet kétségünk afelől, hogy a költő a kisbetűs változat leírásakor is tudatában volt a köznéven rejlt mitológikus tulajdonnévi értéknek, a megszemélyesítést nem merőben technikai fogásnak, hanem az eredeti szójelentés explicitté tételének tekintette.

A hajnal szó Munkácsi-féle magyarázatának kölcsönvétele önmagában nem bizonyítja azt, hogy a költő egyúttal a magyarázat szemléleti-módszertani alapjául szolgáló mitológizáló szószármaztatási eljárást is elsajátította. A neves finnugor kutató azonban nem elszigetelt ismeretet nyújtott a költő számára. Az egyedi szómagyarázat tapasztalati általánosítását megkönyvitte az a tény, hogy a hajnal etimológiáját tárgyaló cikkben a szerző egyéb mai magyar köznevek eredetét is ősi mitológiai képzetekben kereste. Mi több, külön fölhívta a figyelmet a szófejtései mögött álló módszertani alapelvekre, mítosz kutatás és nyelvtudomány szoros egymásra utaltságára: „két egymást kiegészítő eszköz áll rendelkezésünkre, a magyar műveltségzők összehasonlító vizsgálata s a rokon, vagy velünk történeti érintkezésben állott népek összehasonlító néprajza”, mivel „minden nép mítoszában és vallásos gondolkodásának alapjai... visszanyúlnak a nyelvképződés ősi koraiba.”²² Aligha túlzás tehát azt állítani, hogy József Attila a hajnal finnugor etimológiáját kölcsönvéve egyúttal érintkezésbe került azzal a felfogással, amely szerint kezdetben vala a tulajdonnév.

Ha a Hajnalka vagy Auróra nevet is figyelembe vesszük, ugyanolyan sorozatot kapunk eredeti, mítikus tulajdonnév, belőle származó köznévről, s új típusú tulajdonnév között, mint a Flóra név esetében. Akármelyiket tekintette azonban elsődlegesnek a költő a két névtípus közül, kétségtelen, hogy magától értetődő természetességgel közlekedett tulajdonnévtől köznévig és vissza. Nemcsak a „Szól örökös neved árja, törékeny bájú verőfény” sor utal erre, hanem három női emlékező, a költő három szerelme is. Maga Flóra a következő szavakkal: „Többször hozott ajándékba egy-egy vérbélű narancsot (megfeleztük), egy-egy csokor hóvirágot, ibolyát, a nevem „ünneplésére.”²³ Vágó Márta szerint, aki tanúja volt az említett *Hexaméterek* c. vers születésének, a költő így kommentálta készülő művét: „Van itt egy ápolónő, akit Flórának hívnak. Ehhez a névhez fogok szerelmes verseket írni, mert gyönyörű tradíciói vannak.”²⁴ Végül Szántó Judit is megörökítette a költőnek a Flóra névvel való foglalkozását:

„A név varázsa, ami Attilára mindig hatott, mint költőre, különös jelentőséget kapott. Verseit is sokszor talán mindig egy szónak a felvetése indította el. 'Flóra, ugye szép név?' – kérdezte tőlem Attila. 'Igen, szép név.' 'Látod, okos ember volt Móricz Zsigmond. *Lánya is Flóra volt, Virág*. De milyen rosszul hatott volna és tehetőségtelennek tartottam volna, ha lányát Móricz Flórának nevezi. Móricz Virág. Ugye milyen más? Itt a Flóra, ő Kozmuca. Kozmuca – villant az agyába –, hiszen én nem is Flórát, én a Kozmucát szerettem meg benne. (József Attilának volt egy Kozmuca nevű ismerőse, aki évekkorábban jót tett vele – TGy). De milyen jó ez is, mert Kozmuca nem lehetett Virág, Kozmuca Virág ez nem szép, Kozmuca Flóra, ez szép. Hát ezért szerettem őt?’ – kérdezi tőlem. És így beszélt nekem, de önmagának, megdöbbenve a felfedezéstől, a Kozmuca név varázsától.”²⁵

Közvetlenül elméleti szinten József Attila csak egyszer alakított ki véleményt egy olyan problémával kapcsolatban, amely a tulajdonnevek és köznevek közötti összefüggést érinti, akkor is csak mintegy mellékesen tette ezt: „A név (a szó) sokkal általánosabb mozzanatában jelöli, idézi tárgyat, semmint a legegységűbb képirás.”²⁶ – olvassuk *Magyar Mű és Labanc Szemle* c. tanulmányában. Ha ezt a mondatot úgy értelmezzük, hogy még a szavak legegységűbb csoportja, a tulajdonnevek is általánosítanak, a dolgok egyedi vonásait sokkal kevésbé akarják visszaadni, mint a festészet legkorábbi termékei, akkor a tulajdonneveket nem állíthatjuk szembe a köznevekkel, nem választhatjuk el őket éles kategóriahatárral, csupán fokozati különbséget állapítunk meg a két névtípus között.

²² L. erről József Attila finnugor ihlete c. tanulmányomat. It 1986. 1. sz.

²³ ILLYÉS Gyuláné, József Attila utolsó hónapjairól. Békéscsaba, 1984. 13.

²⁴ Részletesebben erről 1. József Attila névszemlélete c. tanulmányomat. Itk 1984. 5–6. sz.

613.

²⁵ SZÁNTÓ Judit: *Napló és visszaemlékezés*. Múzsák Közművelődési Kiadó, Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 1986. 171–172.

²⁶ JAÖM III. 62.

Egy ilyen álláspont tipológiailag párhuzamba állítható azzal, amelyet Lévi-Strauss fejtett ki *Pensée sauvage* c. művében, s amely szerint a tulajdonnév kiveszi a részét a nyelv alapvető funkciójából, az osztályozásból, az osztályozási szisztéma határát képezi, de nem kerülhet kívül rajta. Nem biztos, persze, hogy ez a párhuzam indokolt, mert attól, hogy a valóság ábrázolásának vannak olyan módjai, amelyek érzéki konkrétságát a nyelv nem érheti el, még nem következik szükségképpen az, hogy a nyelv elemei az egyediség-általánosság szempontjából homogén módon viselkednek. A nevek világa ebből az aspektusból kétségkívül polarizálható.

Gelléri Andor Endre emlékezése arra enged következtetni, hogy ennek a költő is tudatában volt. Az író szobája falára festett csillagok valamelyikének nevét tudakolva azt a választ kapta: „Egyik a sok közül”, s ezért megfeddte vendéglátóját: „A nevét akarom hallani s nem általánosságokat.”²⁷ Nem biztos, persze, hogy ezt várta el beszélgetőpartnerétől, hogy tulajdonnevekkel lássa el a festett csillagokat. A valóban nagyon általános kijelentés: „egyik a sok közül” helyett a költő igényét talán egy ilyen válasz is kielégítette volna: „egy szupernova” vagy „az esthajnalcsillag”, anélkül, hogy Gelléri-nek feltétlenül tulajdonnevet kellett volna mondania. De vajon az „esthajnalcsillag” valóban köznéve-e? Vagy tulajdonnév? Esetleg a csillagnak ez a megjelölése köznévi, csupán a latin, mitológiai eredetű neve: Vénusz tulajdonnévi természetű? Netán tulajdonnév a szakember, köznéve a laikus számára? Vagy egyedi köznéve?²⁸

Az előbbi példában az egyediséggel, az utóbbiban az általánossággal állította szembe a tulajdonnevet a költő. De sem arra nem lehet belőlük következtetni, hogy a két névtípus homogenitását, sem pedig arra, hogy ellentétességüket vallotta volna. Beszédes bizonytalanság ez, s jelentőséget kölcsönöz a József Attila-i nyelvhasználat egyik ide vonatkozó sajátosságának: annak, hogy a költő sohasem beszél köznévről vagy tulajdonnévről. Mindig előtag nélkül, „név”-ként emlegeti ezt a nyelvi elemet.

A felsorolt példák egyaránt arra utalnak, hogy József Attila a névtípusok közötti folytonosság vagy diszkontinuitás kérdésében nem tartotta fontosnak állást foglalni. Spontán módon alkalmazkodott a rendelkezésre álló nyelvi-kulturális adottságokhoz. Élt a szembeállításban rejlő költői lehetőségekkel, de a két szféra homogén egységét sem vonta kétségbe, sem az elméletben, sem a gyakorlatban. A hozzáállásnak ezen a módján csak az ütközhet meg, aki nem ismeri azokat az elméleti problémákat, és gyakorlati nehézségeket, amelyekkel a szakemberek a neveknek a tulajdonnévi és köznévi kategóriákba történő besorolása folyamán számolni kénytelenek, s azokat a bizonytalanságokat, amelyeket egy-egy szó hovatarozásának eldöntése során teljesen sohasem lehet leküzdeni.

Kétség legfőképpen azzal a felfogással szemben merülhet föl, amely szerint a tulajdonnév és a köznévi közötti csatornákon az előbbieket varázsereje is átterjedhet az utóbbiakra. Példák tömege áll rendelkezésünkre, hogy ezt a kétséget eloszlassuk. Frazer például nagyszámú esetet említ, annak szemléltetésére, hogy a tabu, amellyel egy tulajdonnevet sújtanak, érvényes lesz mindazon köznevekre is, amelyek hangalakja részben vagy egészében megegyezik a tulajdonnévvel. A névvarázs kiterjeszhetősége mellett szól a primitív rokonságnevek tulajdon-, illetve köznévi státusza körül uralkodó bizonytalanság is, hiszen gyakran rokonságnevek szerepelnek személynév gyanánt és így óhatatlanul kapcsolatba kerülnek a mágikus szertartásokkal, hiedelmekkel. (Láttuk, hogy Zlinszky Aladár szerint az Attila név is rokonságnév volt eredetileg, tehát József Attila maga is egy rokonságnévnek tulajdonított varázsereőt, nem pedig a hun uralkodó titokban tartott és így feledésbe merült „igazi” nevének!). Végül megemlíthetjük, hogy a természeti népek körében olyan esetekben is szokásosak az állatnevekre vonatkozó kiejtési tilalmak, amikor a szó egyértelműen köznévi változatban szerepel: például vadászaton tilos kiejteni a vadállat nevét, mert ez esetben annak *bármelyik példánya* váratlanul, meglepetésszerűen törhet a vadászokra.

A költővel együtt tehát anélkül nyertük meg a nevek tágas birodalmát, hogy a varázsereő ezzel veszített volna intenzitásából. Eltávolodtunk ugyan a prototípustól, de hatóköréből még nem léptünk ki. A prototípus kritériumai közül a név egyik jegye: a „tulajdon-” kiiktathatónak bizonyult. A bűbáj a köznevek esetében is kimutatható, a mágikus eljárások velük szemben is eredményesen gyakorolhatók.

²⁷ L. erről a *József Attila névszemlélete* c. tanulmányomat. 623.

²⁸ L. erről BARABÁS András–KÁLMÁN C. György–NÁDASDY Ádám, *Van-e a magyarban tulajdonnév?* c. tanulmányát. Nyelvtudományi Közlemények 1979. 140., 142.

Bármilyen nagy nyereség is azonban a nevek birodalmának meghódítása, a „névvarázs” fogalomnak még ez a legtágabb értelmezése is elfogadhatatlan mértékben leszűkítené, a főnevekkel való játékra korlátozná, féloldalassá tenné a költő nyelvi tevékenységét. Melyik az a legszűkebb nyelvtani kategória, amely alkalmas lehet a költészet meghatározására? A „név” nemfogalma, a „szó” az a terminus, amely már állítmányát alkothatja egy olyan mondatnak, amelynek alanya a „költészet”. Az olyanfajta közkeletű definíciók, mint „a költészet a szó művészete” vagy „a költészet anyaga a szó”, ha kifejtésre szorulnak is, már nem keltenek megütközést az olvasóban, míg ha a „szó”-t „név”-vel helyettesítjük be: „a költészet a név művészete”; „a költészet anyaga a név”, az így kapott tételek képzeltségnek tűnnének föl.

Csakhogya a „szó”-ra alapozott meghatározások nem tartalmaznak utalást a nyelvben rejlő varázserőre. A dilemmát a költő *Ady-vízió* c. tanulmányában úgy oldotta föl, hogy a prototípusra visszautaló tételt kiegészítette a „szó”-ra alapozott definícióval. „A *költemény*... neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe foglal: *névvarázs*,” – írta s e megállapítás szomszédágában azt fejtegette, hogy „A *költemény* legkisebb eleme, része a szó, a szó tehát önmagában is *költemény*.” „Az ihlet (*költészet*) az a szellemiség, amely a *szavakat*, a nyelvet megteremtette.”²⁹

József Attila tehát itt úgy járt el, hogy megadta a varázserőnek, ami a varázserő, és a költészetnek is, ami a költészeté. Kielégítette a prototípus felállította követelményt, hogy a verset alkotó nyelvi elemek mágikus hatással rendelkezzenek, s eleget tett annak a felfogásnak, amely szerint a költészet alapeleme a szó. Csakhogya a két definíció együttes szereplése egyetlen tanulmányban csupán felszínre hozza „A költészet – névvarázs” tételben rejlő dilemmát, anélkül, hogy föloldaná azt. Vajon föloldható-e egyáltalán ez a dilemma? S ha igen: a név és a szó, a rész és az egész, a faj- és a nemfogalom milyen viszonya szükséges ahhoz, hogy a kétféle költészetmeghatározás közös nevezőre hozható legyen, hogy anélkül érzjük el a költemény megfelelő nyelvi definícióját, hogy kilépnék a prototípus érvényességi köréből?

Vannak esetek, amikor egy adott fajfogalom helyett indokolt annak nemfogalmát használni. Alkalomadtán „Attila” vagy „ember” névről szólni ugyanazt jelenti, mint „Attila” vagy „ember” szóról beszélni. József Attila például nem követett el hibát, amikor az *Irodalom és szocializmus* első bekezdésében a szónak a költeményben játszott szerepét vizsgálva példáit a főnevek köréből hozza: „Vagyis a különböző nyelvű versekben ugyanazt a fogalmi szerepet játsza a ‚Tisch’, ‚table’, ‚asztal’ szó, mert mindhárom ugyanaz a fogalom”.³⁰ A költő itt a szakirodalomban általánosan elterjedt szokás szerint járt el. Ernst Cassirer például, azt a szerepet elemelve, amelyet a szavak az érzékletek gazdag és formátlan káoszának rendezett, tagolt kozmoszá változtatásában játszanak, olyan mítoszokra hivatkozott, amelyekben a káosz a névadás révén rendeződött kozmoszá.

Ha az *Ady-vízió* idézett költészetmeghatározásaiban a „szó” csak a fenti példákhoz hasonló, alkalmi helyettesítő szerepet töltené be és valójában rajta „főnevet” kellene értenünk, akkor a nevek világából való kilépés csak látszólag történt volna meg. Pedig a költő valóban átlépte a név és a szó közötti határt. Értekező prózájában arra is találunk példát, hogy a részt és az egészet, a szűkebb és a szélesebb kategóriát *mellérendelő* módon állította egymás mellé. A *Magyar Mű és Labanc Szemle* c. tanulmányában, a költészetnek a képzőművészeteknél ősi eredete mellett érvelve írta le a következő mondatot: „A név (a szó) sokkal általánosabb mozzanatában jelöli, idézi tárgyát, semmint a legegységűbb képírás.” József Attila semmiféle útmutatást nem adott itt arra nézve, hogyan fogta föl a név és a szó viszonyát, az azonban kétségtelen, hogy az utóbbi nem az előbbi helyett áll, nem vezethető vissza rája.

Az is bizonyos, hogy a csúsztatás a logikai szintek között nem a költő egyedi hibája. Ilyen fogalmazásbeli lazaságokat kiváló szakemberek is megengednek maguknak. Így az említett Cassirer is József Attilához egészen hasonló módon kapcsolja egymáshoz a két terminust a primitív ember által a nyelvnek tulajdonított varázserőről szólva:

„A képpel üzött varázslat mellett megtalálhatjuk a szó- és névvarázst, amelyek a mágikus világlátás integráns részét képezik. A döntő feltevés az, hogy a szónak és a névnek nem egyszerűen megjelenítő

²⁹ JAÖM III. 23., 24.

³⁰ JAÖM III. 78.

funkciója van és hogy azok, ellenkezőleg, magát a tárgyat, reális erővel együtt magukba foglalják. *A szó és a név, ők maguk, nem jelölnek és nem jelentenek – vannak és cselekszenek.*³¹

A költő atyai barátja, nyelvészeti kérdésekben egyik beszélgetőtársa, Kosztolányi Dezső egyik cikkében egész sor hasonló finom csúsztatást hajtott végre: „*Édes Anna* neve is ilyen hallucináció. Jóleset mondogatnom, leírom. Talán azért tudtam vele annyi szeretettel foglalkozni. Én az *Anna* nevet régóta szerettem. Mindig a *mannát* hozta eszembe, azonkívül egy kacér és nagyon nőies *föltételes módot* is. A vezetéknev, mely ösztönösen társult melléje, nem egyéb, mint e hódolatom kifejezése. A kettő együtt – vezeték- és keresztnév – a maga lágy zeneiségében egy másik, ősi és végzetes szókapcsolatot idézett föl bennem: az *édesanyát*. Most, miután időben eltávolodtam regényemtől, így elemzem a *szóvarázst*, mely mindjárt a kezdetben megbabonázott, de amíg dolgoztam, nem is sejtettem, hogy mi tart rabul.”³²

Kosztolányi fejtegetése tömören és érzékletesen szemlélteti mindazt, amihez gondolati utunkon eljutottunk. A reá mágius hatást gyakorló személynévből, a prototípusból indul ki („Édes Anna”). Majd köznévi szintre ereszkedik le („manna”, „édesanya”). Közben más szófaji asszociációkkal bővíti a kört („édes”, illetve „adna”), hogy végül az Édes Anna név hatását szóvarázsként értelmezze.

A név és a szó közötti hatarátlépés indokoltsága Kosztolányi esetében a leginkább belátható, de József Attilának és Cassirernek is inkább csak a két kategória közötti viszony tisztázásának elmaradását, a mellérendelés megindoklásának mellőzését vehetnénk szemére, semmint a megfogalmazás pontatlanságát vagy hanyagságból eredő logikai hibát. József Attila másutt, egyik verssorában, illetve az utólag hozzáfűzött magyarázatban a maga részéről elvégezte ezt a tisztázó munkát. A *hetedik* c. vers „*Egy kit a szó nevéen szólít*” soráról van szó, amelyről egy 1936-ban készült interjúban így nyilatkozott: a költő olyan ember, „kinek minden dolog úgyszólván saját ügye. *Úgy kell felfigyelnie a szavakra, mintha a saját nevét hallaná.* Amikor Párizsból hazakerültem, éreztem ezt így. Az utcán, amikor magyar szót hallottam, lépten-nyomon megfordultam, *mintha minden szó ez lett volna: Attila, Attila.*”³³

Ez a versidézet és magyarázata adja meg a kulcsot annak megfejtéséhez, milyen a viszony a *Magyar Mű és Labanc Szemlé*ben egymás mellé rendelt faj- és nemfogalom között, ezen a ponton mérhető le, sikerült-e József Attilának feloldani a dilemmát, megfelelő nyelvi meghatározását adni a költészetnek úgy, hogy a prototípus által felállított igényt is maradéktalanul kielégítse. Mivel a dolgozat egészére kiható, nagy horderejű kérdés dől el itt, a költőtől idézett sorokat alapos, körültekintő elemzésnek kell alávetnünk.

Először is a példát kell szemügyre vennünk, amellyel a költő mondanivalóját megvilágítja, mert a gondolat ebből az élményháttérből, anyanyelv és idegen nyelv oppozíciójának átéléséből nő ki. Egy határszituációt idéz a költő, egy viszonylag ritkán tapasztalható, az ő életében egyszerinek mondható élményt: egy évig Franciaországban élt, s onnan történt hazatérése során átélt találkozása a magyar nyelv közeggel megrendítő, katartikus hatást tett rá.

Ugyanennek az életténynek másik változata Humboldtot ugyancsak az anyanyelv–idegen nyelv oppozíciójának felállítására indította. Az eltérés csak annyi, hogy a nagy német nyelvfilozófus idegen nyelvi közegben meghallott anyanyelvi beszéd által okozott megrázó élményéről beszél: „Ha a nyelv, amelynek forrása az emberi lényeg mélye, nem lépne igaz és tulajdonképpeni kapcsolatba fizikai származásával, akkor nehéz lenne megmagyarázni, miért rendelkezik az anyanyelv a művelt és a képzetlen ember számára egyaránt sokkal nagyobb erővel és bensőséggel, mint az idegen, olyannyira, hogy tartós nélkülözése után a fület egyfajta hirtelen varázssal lepi meg, és a hazától távol meghallva, vágyakozást ébreszt bennünk. Ez a befolyás láthatólag nem a tisztán szellemi elemekben rejlik, a kifejezett gondolatban és érzésben, hanem a leginkább megmagyarázhatatlanban, a leginkább individuá-

³¹ Ernst CASSIRER: *Philosophie der symbolischen Formen*. Bruno Cassirer Verlag Berlin 1925. II. kötet, 96.

³² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Hogyan születik a vers és a regény?* In, *Ábécé*. Bp., 1957. 125.

³³ MOLNÁR Tibor, *Beszélgetés a magyar Panait Istratival*. Brassói Lapok 1936. júl. 5. 4.

lisban: a hangzásban:, olyan ez, mintha a hazai hangzás felfogása során saját énünk egy részét érzékelnénk.”³⁴

A szituáció, amelyből az anyanyelv és idegen nyelv oppozícióját Nancy Huston kifejti, más, mint József Attila és Humboldt esetében, de nem kevésbé alkalmas a szembeállítás élményi hitelesítésére. Olyan szavakat állít a középpontba, amely lényünkkel eleve belső kapcsolatban állnak, lévén nyelvi tabuk áthágásai, elemi indulatkifejezések eszközei: a durvaságokat, káromkodásokat. Olyan ember viszonyát vizsgálja ezekhez a szavakhoz, akinek anyanyelve angol ugyan, de mind anyanyelvén, mind franciául egyformán jól beszél. Természetesen róla, Nancy Hustonról van szó, s így a nyelvészeti kérdés kifejtése itt éppúgy egyéni tapasztalatból indul ki, mint József Attila esetében, és ahogy Humboldtnál is világosan kivethető a fejtegetés élményi háttere. Huston arra hivatkozva hangsúlyozza az anyanyelv elsődlegességét az idegenekhez képest, hogy tökéletes kétnyelvűsége ellenére, ha erősen indulatba jött, vagy magán kívül volt, a durva kifejezéseket mindig anyanyelvén mondta ki: kataritikus hatásuk csak angolul volt számára ezeknek a szavaknak.³⁵

József Attila kortársai, ismerősei közül Kosztolányit foglalkoztatja a legszenvedélyesebben ez az oppozíció és így természetes, hogy a kérdésről valahányszor érintettként, első személyben beszél. A szituáció, amelyet az író idéz, ugyanaz, ami Humboldtnál (magányos ember idegen nyelvi közegben), csak éppen sokkal kiélezettebb. Olyan esetben teszi magát próbára képzeletben, amelyben az idegen nyelvet egyértelműen célszerűbb lenne használni, mint a sajátját, de Kosztolányi azt sugallja, hogy nyelvi ösztöne még az életösztönt is legyőzné: „Mindaddig, amíg nyelvtudásom nem alkalmazkodik oly pimaszul, hogy mikor valahol fönn Északon, vagy lenn Délen orvul a tengerbe lőknek s én nem azt kiáltom legelőször, a lelkem lelkéből, hogy ‚segítség‘, noha tudom, hogy ezt ott senki sem értheti meg... nem lehet letagadni ezt a szent ‚nyelvi sovinizmust‘.”

Ervelését Kosztolányi a ‚nyelvi sovinizmus‘ létjogosultsága mellett egy tréfásan túlhajtott példával folytatja, amelyben a verbális udvariasság szabályaival, a nyelvi etikett kívánalmaival, a felszíni én nyelvi követelményeivel állítja szembe a mély én által diktált nyelvi önkifejezés parancsait: „s mindaddig, amíg tudatalattim nem züllik s aljasodik oda, hogy külföldön, a műtőasztalra feküdvé, a mesterseges álomban nem azt nyöszörgöm, hogy ‚jaj‘, hanem orvosaim iránti megható udvariasságból az ő anyanyelvükön óbégatok és bömbölök, nem lehet letagadni ezt a szent, ‚nyelvi sovinizmust‘.”³⁶

A probléma Kosztolányi írásaiban sokféle változatban felbukkan. A mi szempontunkból még azt az esetet érdemes felidézni, amikor azt taglalja, hogy a dolgok és a dolgok nevei közötti viszony más az anyanyelv és más az idegen nyelv esetében: „Csak anyanyelvemen lehetek igazán én... Itt a fogalmak s azok jelei végzetesen, elválaszthatatlanul összeolvadtak. A *kés*-ről tudom, hogy *culter*, *couteau*, *Messer*, *knife*, *coltello*, *navaja*. Ha azonban valaki nagyon akarná, elhitethetné velem, hogy *tévedek*. De a *kés*-ről senkise hitetheti el velem, hogy az nem *kés*.”³⁷

A nyelvi oppozíciónak azt a módját, amelyet az idézett két költő és két gondolkodó egyformán kifejti. Gérard Genette találó kifejezéssel ‚patriotisme cratylien‘-nek, kratylista hazafiságnak nevezi, és azt mondja róla, hogy lényege: az idegen nyelvekkel szembeállítva saját nyelvünknek mimetikus képességeket, a szavak és dolgok közötti motivált viszonyt feltételezni: „a saját nyelv otthonossága, szavainak áttetszősége, jelentésük szinte vele született, gyakran kizárólagos evidenciája elősegítheti a természetességükbe vetett hitet, és nyilvánvalóan ez a tendencia fejeződik ki a klasszikus kratülizmusban. Egy tárgy természetes előbukkanása annak a szónak egyszerű kimondása folytán, amelyet jelölésére egyedül alkalmasnak vélünk – itt van tehát az, amit az anyanyelv mimologizmusának tekinthetünk... voltaképpen az a manapság gyakori gondolat, hogy legalább a költőnek szüksége van arra, hogy elhiggye vagy elhitesse a nyelv – saját nyelve – motivált voltát.”³⁸

Az elmondottak alapján konkrétan körvonalazhatóvá válik az anyanyelv és az idegen nyelvek oppo-

³⁴ Wilhelm von HUMBOLDT, *Werke*. Siebenter Band. Erste Hälfte. Einleitung zum Kaviwerk, Berlin, 1907. 59.

³⁵ Nancy HUSTON, *Dire et interdire*. Paris, 1982. 12.

³⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Bábel tornya*. In, *Erős várunk, a nyelv*. Bp., é.n. 181.

³⁷ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Abécé a nyelvről és lélekről*. In, uo. 58.

³⁸ Gérard GENETTE, *Mimologiques*. Paris. 1976. 270.

zícija. A szavak világa a kratylista patriotizmus, vagy Kosztolányi szavával nyelvi sovinizmus felfogása szerint két csoportba osztható: Egyik csoportjuk idegen tőlünk, közömbös számunkra. Szótárból tanultuk őket, pusztá jelölések, behelyettesítései valami eredetinek, csak azért használjuk őket, hogy kommunikálni tudjunk. Másik csoportjuk szervesen hozzánk tartozik, legmélyünkben szöveg föl, belsőleg érintenek minket, a dolgokat bensőséges kapcsolatba hozzák velünk, mágikus befolyást gyakorolnak ránk, mintegy lényünk részét képezik, kiejtésük katartikus hatást idéz elő.

Az anyanyelv határai között mozogva azonban nem élhetjük át ilyen drámai módon ezt az oppozíciót. A magunk nyelvvel való mindennapos találkozás nem ajándékoz meg a költő által leírt katartikus élménnyel. Van ugyanakkor a szavaknak egy kised csoportja, amelyet József Attila elkülönít, előnyösen megkülönböztet a nyelvi elemek szürke tengerétől. Ennek az egyénileg változó összetételű *szókincsnek* darabjai minden alkalommal kisebbfajta megrendülést okoznak az őket kiejtő vagy észlelő egyénben. A legintenzívebben és legbizonyosabban bekövetkező hatása saját tulajdon nevünknek, illetve szeretteink vagy ellenségeink elnevezésének, általánosan fogalmazva: a névnek van. Ez az a hatás, amelyet József Attila névvarázsnak nevezett. A szótár többi eleme a hétköznapokban éppolyan idegen, közömbös számunkra, mint az anyanyelvel szembeállított idegen nyelv. Az oppozíció, amelyet idegen nyelv és anyanyelv között fentebb felállítottunk, az anyanyelven *belül* is megismétlődik és szó és név *ellentétének* formáját ölti.

A név és a szó ellentéte, a név prioritásába vetett hit jellegzetesen kratylista vélekedés. Platon Kratyloszának szereplői azzal az igénnyel társalognak, hogy a nyelv, illetve a szókészlet *egészének* igazságára fényt derítsenek: „Így fogjuk mi is a hangokat a dolgokra alkalmazni, egyet egyre, vagy ha szükséges, többet is; így képezzük azt, amit szótagnak neveznek, és a szótageket összerakva a nevet és a cselekvést jelentő szavakat. A nevekben és szavakban pedig valami nagy és szép egészet állítunk össze... a mondatot.”³⁹ – mondja Szókratész. Valójában azonban a cselekvést jelentő és egyéb szófajú szavakkal éppolyan nem foglalkoznak, ahogyan a grammatikai formák és a mondat is kiesik látókörükből, érdeklődésük a nevek igazságának kérdésére korlátozódik. Ez a szófaj képviseli számunkra a szókészlet egészét, s a névadás számít gondolkodásukban a nyelvi tevékenység lényegének. A kratylista álláspontot tehát nagyrészt a név valorizálása, felértékelése jellemzi a többi nyelvi elemhez képest, ugyanakkor az az igény, hogy a névről beszélve a nyelv egészéről mondják ki a lényegét.

Ez a felfogás végigkísérte a kratylista irány több évezredek történetét. A XVIII. században élt tudósnál, De Brosse-nál például „a nyelvészet nagyjából a nevek etimológiájára szorítkozik.”⁴⁰ Proust a 'név' terminust regényciklusában kizárólag a tulajdonnevek számára tartja fenn, s még a közneveknek is csupán a 'szavak' státusát adományozza: „Proust, amikor szembeállítja egymással a közneveket és a személyneveket, az előbbieket 'szavaknak' és az utóbbiakat 'neveknek' (melyekhez hősiesség kratylista spekulációi fűződnek) nevezi mintha a 'személynév' a *tulajdonképpen* nevet is jelentené.”⁴¹ Ez az oppozíció, amennyiben a 'kifejezésjelentés' terminust névként értelmezzük, József Attilánál is előfordul a korábban más vonatkoztatásban idézett mondatban: „A hajnal *nem* szó volt, *hanem* ily *kifejezésjelentés*: az ég leánya”.

A nevek és szavak közötti értékelő különbségtétel tekintetében József Attila egyik valószínű forrása Zlinszky Aladár *Névvarázs* c. cikke lehetett, amelyet a költő névvarázselmélete egyik legfőbb ihletőjének tekintünk. „A primitív népek a *szónak* mint ilyennek, sajátos, *misztikus jelentést tulajdonítanak*, s bizonyos esetekben valóságos *varázshatalmában hisznek*” – indítja gondolatmenetét Zlinszky, majd a szavaktól általában, értékelő hangsúllyal, különleges jelentőségükre hivatkozva megkülönbözteti a neveket: „Ha ily önállósága van a szónak általában, *ennyivel inkább megvan ez az önálló létre és jelentőségre törekvés a személyneveknél: az istenek és emberek neveinél!*”⁴²

A nevek felértékelése természetesen együtt jár azzal, hogy a más szófajokhoz tartozó szavak becse alácsúsznak. Elegendő, ha a nevek javára billenő szófaji egyenlőtlenséget itt csak a főnevek legfőbb „riválisának”, az igéknek esetében mutatjuk ki. Ha a konkrétság erénye egy szónak, az elvontság pedig szeplője, akkor a nevek minősülnek konkrétaknak és az igék elvontaknak. Még minden nyelvészkedő

³⁹ PLATO: *Kratylosz*. In, *Platon Összes művei*. Első kötet. Bp., 1984. 818.

⁴⁰ Gerard GENETTE, *Mimologiques*. Paris, 1976. 86.

⁴¹ Gérard GENETTE, *Mimologiques*. Paris, 1976. 17.

⁴² ZLINSZKY Aladár, *A névvarázs*. Magyar Nyelv. 1927. márc.–jún. 100–101.

bölcséletét meg akarjuk érteni, elemző módon kell megvizsgálnunk: milyen elgondolások alapján juthatott el a költő a név és a szó oppozíciójának feloldhatóságát valló álláspontjához.

Mindenekelőtt azt kell látnunk, hogy József Attilát nem jellemezte olymértvű szófaji elfogultság a nevek javára mint amilyenre főntebb hoztunk példákat. Világosan kitetszik ez abból, ahogyan – ismerőse, Szombati Sándor szerint – az igéről nyilatkozott: „A legkiválóbb nyelvészekkel barátkozott, és éjjeleken keresztül vitakozott egy-egy szóról, igéről. „A szó több mint a cselekedet” – mondogatta – „az ige több mint a tett... Nem érzitek? Ige... megigézni... a szóval megigézni, elvarázsolni, megváltoztatni a dolgokat...”⁴⁷

Ne hamarkodjunk el a költő szájába adott igen érdekes kijelentések értelmezését! Az idézetnek ugyanis maga a főhőse, az „ige” terminus ad alkalmat félreértésekre. Az ige, abban az értelemben, amelyben mi használjuk, a név rivalisa, a főnevek mellett a másik fontos szófaji kategória, amely a cselekvést jelentő szavakat foglalja magába. Az idézett szöveg azonban nem zárja ki az „ige” másfajta értelmezésének jogosultságát. Magától kínálkozik az a feltevés, hogy – elvarázsolásról lévén szó – a költő varázsigt (nem pedig pusztán varázserejt) értett rajta. A varázsige ugyanis olyan mondat (esetleg több mondatból álló mondóka) is lehet, amelynek csodatevő erőt tulajdonítanak. A már idézett Zlinszky Aladár is él a „varázsige” terminussal, anélkül, hogy egyértelműen meghatározná, szóra vagy varázsformulára gondol: „Ha valaki a szót hatalmába tudja keríteni, ő viheti vele végbe mindazokat a cselekedeteket, amelyekre az képessé teszi. Akinek a varázsige birtokában van, a legveszedelmesebb szellemeket is szolgálatára kényszerítheti.”⁴⁸

Nem zárható ki az a speciális jelentéstöbblet sem, amellyel az „ige” a bibliai-vallásos szóhasználatban rendelkezik. Kosztolányi egyik írásában ezt az értelmét idézi: „A szó maga a valóság, melyet jelképez, magának a valóságnak veleje, kútfeje és kezdete. Milyen csodálatos is a bibliának ez a szózata: „Kezdetben vala az ige”.”⁴⁹ A vallásos értelemben vett „igehirdetés” sem nyelvtani tárgyú szentbeszédet jelent... A szakrális szókinccsela költészet előszeretettel él, így az „ige” szót is kölcsönveszi, ha világi mondandókat emelkedett hangnemben kíván megfogalmazni. Közel eső példát Adynál is találunk: „Vagy lesz új értelmük a magyar igéknek, / Vagy marad régiben a bús magyar élet.” Maga József Attila szintén használja az „igét”-t speciális, vallási jelentésében, például egyik korai versében:

Itt már a mondók is elmúltak,
Itt már a kövek is beszéltek,
De meghallották az igéket:
Most minden ember óriás fül.
Miként a só ízetlen lében,
Magától oldódott-mondódott,
S nagy okkal-móddal Isten volt ott,
Ahol az ige széjjelhangzott.

Mindezt számításba véve és megengedve is úgy gondoljuk, hogy a Szombati Sándor idézte kijelentésekben az „ige” elsősorban szófaji kategóriaként szerepel. A költő szavakról, igékről, tehát nyelvi elemekről és nem varázsformulákról, sem pedig hititkokról vitakozott „a legkiválóbb nyelvészekkel”. Ahogyan, továbbá, a cselekedet a tett szinonimája, ugyanúgy szinonimája a szónak az ige. A József Attila szájába adott mondatokból az is kihüvelyezhető, miért nem a név, miért épp az ige szerepelt a szó ekvivalenseként. Azért, mert a költő a szóbeli tettet nem dolgokkal, hanem a valóságos tettel állította szembe, a nyelvi cselekedetet nem tárgyakkal, hanem a reális cselekvéssel mérte össze. A szó aktív, dinamikus oldalának kidomborítása során alkalmasabbnak találta a cselekvést jelentő szóval,

⁴⁷ SZOMBATI Sándor, „Az ige több mint a tett”. Pesti Napló. 1937. dec. 7. 10.

⁴⁸ ZLINSZKY Aladár, *Névarázs*. Magyar Nyelv. 1927. márc.–jún. 100.

⁴⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Ige*. In, *Erős várunk, a nyelv*. É. n. 236. A szó és az ige közötti viszony hasonló összefüggésben József Attila, *Magyar Mű és Labanc Szemle* c. tanulmányában is felbukkan: A Mélyeségs Szemle tudós cikkszerzője talán úgy véli, hogy kezdetben nem az ige, hanem az Akadémia vala, amelynek tagjai örültek, hogy Csokonai és minden költő számára formálható anyagul megalkossák a semmiből, hogy többet ne mondjak, az egyes szavakat?” JAÖM III. 48.

az igével operálni, mint a passzív, tárgyi jelleget hangsúlyozó szóval, a névvel. Ehhez az alapjelentéshez mind a varázformula, mind a szakrális nyelvhasználat csak másodlagosan hozzáfűződő asszociációként, mellékértelemként vehető számba.

Ha értelmezésünk helyes, akkor József Attila az ige és a szó között ugyanolyan összefüggést feltételezett, mint amelyet a név és a szó között *A hetedik* c. vers idézett sorában. Az igének éppúgy varázserőt tulajdonított, mint a névnek. A két különböző szófajhoz tartozó szavak mágikus hatás tekintetében felfogása szerint egyenértékűnek tekinthetők. Az igének a költő részéről történt ilyen megbecsülését az a körülmény magyarázza, hogy eljutott hozzá a felfogás, amely a szavak világában az igéket preferálja a főnevek rovására.

Ez az álláspont, amellyel már Herdernél is találkoztunk, a XIX. század nyelvtudományában bontakozik ki: „Az összehasonlító grammatikával az értékek új átrendeződése történik meg a lexikán belül. 'A nyelv tényleges mozgatóerői – mondja Grimm – nem a nevek, hanem az ige és a névmások.' Vagyis: az ige és holdjai, vagy még inkább: a cselekvés és támaszai. Ez a fordulat nyilvánvalóan döntő fontosságú a kratylista képzelet számára. A nevek helyességéről való ábrándozás komoly átalakulás nélkül nem válhat az igék helyességéről való ábrándozássá. Michel Foucault, aki Grimmnek ugyanezt a gondolatát idézi, megmutatta, hogy ez a most már így jellemzett nyelv lényegében nem a felfogott dolgok, hanem az alany és annak tevékenysége oldalához fog kötődni.”⁵⁰

Az ige fölértékelésére való hajlam tovább élt a XX. század alkotóinál és értekezőinél, például a József Attila által ismert és becsült Valérynál. De ennél is közelebb példát találunk az igeközpontú nyelvszemléletre a költő pártfogója, Ignotus 'neovojtináinak' egyikében: „*A magyar szó még frissen megmaradt – inkább, mint a nyugati nyelvek belé, ami elejével minden nyelvnek minden szava volt: igének, azon mágikusnak, mint mikor az ébredő emberállat először álmélkodott el rajta, hogy felebarátom dünyög egy pár hangot s erre az én lelki szemem előtt látomás kóvályodik. A magyar szó igézetes* volta minden magyar író *sámán-ná* avathat, ki tud *ördögöt üzni, lelket marasztalni*, s a Teremtő teremtette világban magának is uraságot, *országot kiolvasni*.”⁵¹

József Attila gondolkodását befolyásolta ez a felfogás, ő azonban éppúgy nem volt egyoldalúan igepárti, ahogyan nem zárkózott be a nevek körébe sem. Bizonyos jelek inkább arra engednek következtetni, hogy álláspontja a név és az ige viszonyát illetően a Kosztolányiéhoz állt közel: „*Főnév és ige közt a magyarban nem oly gyökeres a különbség, mint az indogermán nyelvekben – írja Kosztolányi. – Ha ezt írom egymás mellé: 'A fagy beállt' és 'a víz fagy', akkor talán kitetszik, hogy a határok mesterségesek s a mi főnevünk cselekszik is, az ige egyszersmind magát a dolgot is jelzi.*”⁵²

József Attilánál ugyan nem találunk ehhez hasonló eszme-futtatásokat, költői gyakorlatában azonban több alkalommal ebben a szellemben járt el. *A Költőnk és Kora* c. vers egyik mondatában például, paradox módon, *ige szerepel a cselekvés nevéként*: „*úgy nevezik: szublimálom ösztönöm*”. Ugyancsak cselekvést jelentő szó, a 'lát' ige ragozott alakja képezi a mondatból zsurgított név központi elemét a *József Attila* c. versben: „*A rokonok úgy hívták: Többé-itt-ne-lássam.*”

Az ige névbe foglalásának eljárása nem költői lelemény. József Attila a köznyelvben, főként a régi-ség nyelvében bőven található példát, egyebek között a mágikus céllal adott óvónevek sorában: „*Numwog... azaz nem-vagy, tehát mintha azt mondanók valakiről, hogy 'Nincs'... Mauog, azaz ma-van. Ez a név pedig valószínűleg azt akarja kifejezni, hogy az újszülött csak ma van, vagyis a mai napot úgysem éli túl, tehát felesleges fáradság volna a gonosz szellemnek az ő megrontásával vesződni. Hogy a nem-vagy és a ma-vagy kapcsolatokban a vagy-nak mi a szerepe, azt bajos eldönteni. Ui. lehet az az igenév-szó, amely a kódexek korában 'tulajdon' javak' értelemben volt járatos. Lehet azonban szemlélyre vonatkoztatott ige is; még pedig jelölheti vagy a második vagy a harmadik személyt, sőt akkor még talán mind a kettőt.*” „Egyes óvónevek úgy védelmezik az újszülöttet, hogy holtnak nyilvánítják. *Numel...* E szerint a 'nem élő' vagy 'nincs életben' értelmezéssel óvónévként foghatjuk fel.” Török példák: *Szatip Aldi, vásárolta, vásárolták*; *Onal, légy egészséges, légy szerencsés*; *Ölmáz, nem hal meg*; *Tursun, álljon meg, maradjon meg*' stb.⁵³

⁵⁰ Gérard GENETTE, *Mimologiques*. Paris, 1976. 230–231.

⁵¹ IGNOTUS, *Nyelv és írás*. Neovojtina. 4. In, *Ignotus válogatott írásai*. Bp., 1969. 565.

⁵² KOSZTOLÁNYI Dezső, *A magyar nyelv felfedezése*. In, *Erős várunk, a nyelv*. Bp., é. n. 273.

⁵³ PAIS Dezső, *Régi személyneveink jelentéstana*. Magyar Nyelv 1922. ápr.–jún. 95–96.,

NÉMETH Gyula, *Debrecen nevének eredete*. Magyar Nyelv 1925. nov.–dec. 274.

Ahogy ige szerepel névként vagy név részeként, úgy a nevet is képviselheti vagy körülírhatja ige, mint pl. *A város peremén* c. versében: „No, szóljatok rá...”, azaz, mondjátok ki a nevét tiltó céllal (hiszen „mi tudjuk a nevét”). *A Dunánál* soraiban: „Megszólítanak, mert ők én vagyok már” annyit jelent, hogy „halott szüleim a nevemet mondják, így fordulnak hozzám”. A „de te már aláírtad művedet” sor a „de te már aláírtad nevedet műved alá” mondat helyett áll. Az „aláírtad” ige közvetítésével itt egy kimondatlan névnek, Kosztolányi nevének kell felidéződnie az olvasó képzetében, mintegy gyászkeretben. A mondat, végső értelmét tekintve, annyit tesz: „meghaltál”. Így a gyászkeretbe foglalt név képzete egy igével kifejezhető történetet reprezentál.

Annak számára, aki ilyen aggálytalanul ide-oda ingázik név és ige között, aligha van tekintélyük a két területet elválasztó határsorompóknak. Ha viszont a határ ige és főnév között lebontható, nem lehet elvi akadály annak sem, hogy megszűnjék a korlát a tulajdonnév és más szófajokhoz tartozó szavak között is. A nyelvtudósok, így pl. Jean Molino, ki is mondják *bármiféle* nyelvi elem névvé változtatásának lehetőségét: „Minden lehet tulajdonnév. Ez azt jelenti, hogy a tulajdonnév nem csupán egy név lehet, de éppúgy lehet a beszéd valamely része, valamely fordulat, áttételes formában és a név szerepét játszva... semmilyen szó sincs kizárva a tulajdonnévvé válás lehetőségéből: hívhatunk valakit „miatt”-nak, „talán”-nak vagy „nemde”-nek.”⁵⁴ Az utóbbi példával rokon elnevezést József Attilánál is találunk, aki franciára oktattván Szántó Juditot, s nem tudván megtanítani őt a birtokos névmás helyes használatára, tréfás büntetés gyanánt a „Sonsa” nevet (azaz az egyesszám harmadik személyű birtokos névmás hím- és nőnemét egybeírva) adta élettársának.⁵⁵

Humboldt Ábel Rémusat-hoz írott levelében – a mi szempontunkból figyelemre méltó módon – két vonatkozásban realizálta a szavak szófaji kötöttségeit. Egyrészt lehetőséget látott a szófajváltásra: „A szavak természetesen azokban a kategóriákban helyezkednek el, amelyekbe az általuk képviselt tárgyak tartoznak. Így minden nyelvben léteznek névszói, melléknévi, igei jelentésű szavak és e három grammatikai forma eszméi nagyon természetesen születnek ugyanezekből a szavakból. De ezeket egy másik kategóriába is sorolhatjuk: az a szó, melynek főnévi eszméje van, átalakítható igévé és fordítva.”

Humboldt, mint fentebb Kosztolányi, az ige és a főnév szófajváltását említi példaként, de a szabály érvénye kiterjed általában a szavak összes kategóriáira.

Humboldt másrészt a tárgyak jellege folytán szófajilag egyértelműen meghatározott szavak mellett olyan szókról is tud, amelyek besorolási helyére nézve a tárgyi világban nincs igazi támpontunk. Ezek esetében az egyes nyelvek maguk döntenek el, milyen kategóriában találunk számukra otthont: „Mind a nyelvben két szófajta létezik tehát: az egyik olyan szavakból áll, melyek számára jelentésük, az a tárgy, melyet megjelenítenek (létező, cselekvés vagy tulajdonság) kijelöl egy nyelvtani kategóriát; a másikban olyan szavak vannak, melyek, egyáltalán nem ugyanebbe az esetben tartoznak és több kategóriába is sorolhatók aszerint, hogy milyen nézőpontból szemléljük őket.”⁵⁶

Az eddig elmondottak alapján is belátható, hogy a szófaji határokat relativizáló felfogás nem volt idegen József Attilától. Hozzátehetjük: e felfogás egyik változatával a költőnek közelebbi érintkezésbe kellett kerülnie. Arról a változatról van szó, amely szükségképpen felmerül minden olyan gondolkodó tudatában, aki intenzíven érdeklődik a keletkező vagy a primitív állapotot megőrző nyelvek iránt. A szó születését, a nyelv keletkezését tárgyaló írások ugyanis rendre fölteszik és valamilyen módon megválaszolják azt a kérdést: milyen szófaji sajátosságokkal rendelkeztek az első szavak?

Előző tanulmányunkban megállapítottuk, hogy József Attilát valóban jellemezte az ősi nyelvállapot iránti intenzív érdeklődés. Több jel arra enged következtetni, hogy a szófajok eredetére vonatkozólag három különböző felfogásról is volt tudomása. Az egyik Klemm Antalé, akinek mondattana azon a feltevésen alapul, hogy kezdetben vala a név, s minden más szófaj belőle sarjadt ki. A másik az Ignotusé, aki szerint az első szavak igék voltak, s igei sajátosságukat csak utóbb veszítették el. Akár

⁵⁴ Jean MOLINO, *Le non prope dans la langue*. Langage 1982. jún. 10.

⁵⁵ SZÁNTÓ Judit: *Napló és visszaemlékezés*. Múzsák Közművelődési Kiadó–Petőfi Irodalmi Múzeum. Bp. 1986. 186.

⁵⁶ Lettre à Monsieur Abel Rémusat sur la nature des formes grammaticales... In, Wilhelm von HUMBOLDT, *Werke Fünfter Band*. 259.

az egyiket, akár a másikat vesszük, ugyanazt a gondolkodási sémát kapjuk: a szótár kezdetben homogén volt s csak fokozatosan differenciálódott.

A költőnek azonban egy olyan felfogásról is volt tudomása, amely nem elégedett meg a szófaji kategóriarendszer eredeti fejletlenségének hangoztatásával, hanem egyenesen azt állította, hogy a legősibb szavak még nem is ismertek nyelvtani kategóriákat, szófajilag még nem voltak besorolhatók egyetlen későbbi osztályba sem. Ez a felfogás Codrington írásaira támaszkodik, aki a tudomány számára fölfedezte a melanéziai népek egyik szavát: a „mana” fogalmát. A „mana” szó személytelen varázserőt jelöl egy olyan nép számára, amelynek tudatában nem hogy istenek, de még a szellemianyagi dualizmusa sem létezik. A fogalommal a későbbiekben részletesebben foglalkoznunk kell. Nem akarunk elébe vágni a későbbi kifejtendőknek, ezért itt a „mana”-kérdést csak annyiban tárgyaljuk, amennyiben a szófaji összefüggések megértése szempontjából szükséges.

A század első évtizedeiben a szaktudósok és gondolkodók ennek a fogalomnak igen nagy jelentőséget tulajdonítottak. Sokféleképpen értelmezték, és keresték megfelelőit más primitív népek szókincsében. Szép számmal találtak ilyeneket szerte a földkerekségen, s így megerősödött az a feltevés, hogy Codrington a „mana” fogalmában megtalálta a vallásos gondolkodás animizmus előtti, legkezdetlegesebb formáját. Fölmerült a kérdés: hogyan lehet ezt a szót modern nyelvekre lefordítani? A fordítás nehézségekbe ütközött, s ezek a nehézségek fényt vetettek a modern és az ősi nyelvi magatartás általában vett ellentétességére.

A diszkontinuitás szófaji probléma gyanánt öltött konkrét formát. Mi a szófaja a mana, tondi, orenda, wakanda, manitu, mulungu stb. szavaknak? A fordítók spontán választása a főnévre esett, s a szakértők tüstént kimutatták, hogy a jelentés, amelyet tulajdonítanak neki, anakronisztikus, a fordítás önkényesen, jogtalanul nominalizálja, szubsztancializálja a szót: „a mana-fogalomban és a neki megfelelő fogalmakban nem a *dolgok* egy meghatározott csoportja – legyenek azok élők vagy élettelenek, 'fizikaiak' vagy 'szellemiek' – van jelölve, hanem ez a fogalom sokkal inkább egy bizonyos 'karaktert' fejez ki, amely a legkülönbözőbb fajta lét- és történéstartalmakhoz társítható, amennyiben csak a mítikus 'csodálkozást' keltik fel, amennyiben elválnak a közismerttől, a megszokottól és az 'átlagostól'.”⁵⁷

Az egyik tanulságos példa, amelyet Cassirer Mc Gee-től idéz, a mana rokonfogalmát, a wakandát mutatja be: „a wakanda különböző formákat ölt, így az inkább egy sajátosság, mintsem egy meghatározott entitás. Így e törzsek közül soknak a nap: wakanda – nem *a* wakanda, vagy *egy* wakanda, hanem egyáltalán: *wakanda*; és ugyanezeknél a törzseknél ugyanezt a megjelölést alkalmazzák a holdra, a mennydörgésre, a villámra, a szelekre, a cédrusokra, sőt emberekre is, különösen a sámánokra.”⁵⁸

Cassirer az idézett és egyéb példák alapján klasszikus érettséggel fogalmazza meg a mana-szócsaláddal kapcsolatos szófaji következményeket: „a mítikus fogalomalkotásnak az a rétege, amelyben mozgunk, a nyelvi fogalomalkotás egy rétegének felel meg, amelybe grammatikai kategóriáinkat, a különböző, egymástól élesen elhatárolt szófajok közötti megkülönböztetéseinket ab ovo nem szabad belevinnünk. Ha a mítikus fogalmaknak – amelyek itt szóba jönnek – valamely nyelvi analogonját akarjuk felmutatni, úgy ezért – úgy tűnik – vissza kell mennünk a nyelvi indulatszavak ősrétégeig.”⁵⁹

A mana-szócsalád tagjait egyes tudósok valóban etimológiailag az indulatszóra vezették vissza. Így pl. Brinton a wakandát a megdöbbenést és meglepetést kifejező indulatszóból eredezteti, majd más rokon fogalmakra terjeszti ki megállapítását: „Ahogy az algonkinok a manitut, úgy használják a bantuk is a mulungu-t: olyan felkiáltásként, amely nem annyira egy dolgot, mint inkább egy bizonyos *benyomást* jelöl, amely minden szokatlan, érdekes, csodálat- vagy félelemkeltő dolog esetében kialakul.”⁶⁰

József Attila Babits-pamfletjében a szócsalád két tagja, a mana és a tondi terminusok bukkannak föl: A költő – olvassuk a cikke első bekezdésében – „fölidézi a tárgyak lelkét, vagy az együgyű népekről szóló tudomány polynéziai műszavával élven *tondíját* s ez sikerül is annak, akinek *mana-*

57 CASSISER, *Sprache und Mythos*. Leipzig 1925. 54.

58 Uo. 56.

59 Uo. 58.

60 Uo. 58.

ja, vagyis varázssereje van. A költő tehát a tudomány álláspontja szerint is vajákos, táltos, bűbajos.” A *Magyar Mű és Labanc Szemle* c. vitacikkében a tondival találkozunk újra: „Tudjuk, hogy eredetében a művészet lélekidézés, a tárgyak lelkének (tondi-jának) idézete.”⁶¹

Vajon „az együgyű népekről szóló tudomány” mely művelőjétől került József Attilához a varázserő fogalmának ez a két megjelölése? Ne zárjuk ki feltétlenül a költő tájékozódási köréből az említett Cassirer munkáit, akinek egyik főművéről, a *Philosophie des Symbolischen Formen*-ről, ha másként nem, nyelvészkedésben közösködő társától, Kosztolányitól is szerezhetett ismereteket.⁶² Csak épp annyi a bökkenő, hogy a német gondolkodó írásaiban a ‚tondi’ fogalom periférikusan fordul elő. Megtaláljuk viszont – egyebek között a ‚mana’ társaságában – Lévy-Bruhl műveiben, amelyek Kosztolányinak is ugyancsak olvasmányul szolgáltak. A francia etnológus Cassirerhez hasonlóan több ízben kitér a mana szófaji meghatározásának lehetetlenségére is.⁶³

József Attila persze a hazai szakirodalomban tájékozódva is találkozhatott a ‚mana’-val és rokonaival, magyar szerzőket olvasva is tudomást szerezhetett a szócsalád „szófajtalanságáról”. Róheim Géza egyik korai könyvének tárgya, mint címe: *A varázserő fogalmának eredete* is elárulja, épp e fogalomnak és különböző elnevezéseinek elemzése volt. Arra ugyan nincs adatunk, hogy a költő ismert-e a freudista etnológusnak épp ezt a művét, arról azonban van tudomásunk, többek között Gunda Bélától és Vágó Mártától, hogy József Attila tanulmányozta műveit, tisztelte Róheimet, személyes kapcsolatban is állt vele, sőt, azt is tudjuk, hogy ez a tisztelet kölcsönös volt.⁶⁴

A *Totem és tabura* több alkalommal hivatkozó, a pszichoanalízist rendkívül komolyan vevő költőhöz szükségképpen közel álltak az etnológiát és a pszichoanalitikus nézőpontot összekapcsoló tudós könyvei. A *magyar néphit és népszokások* az emlékezések szerint kedves olvasmánya volt. A *csurunga népe* c. könyvet, amelyben Róheim az ausztráliai vadnépek körében szerzett tapasztalatait, úti élményeit írja le, ugyancsak ismerte. A költőnek Szántó Judithoz írott egyik levele bizonyítja ezt, amelyet tréfásan Pukuti Wara aláírással, a könyv egyik bennszülött szereplőjének, egy ausztráliai törzsfőnöknek a nevével látott el.⁶⁵

Cassirer, Lévy-Bruhl és Róheim nevével azokat a főbb irányokat jeleztük csupán, amelyekben tájékozódnunk kell, ha József Attila névvarázs-elméletének gyökereit kessük, ha meg akarjuk ismerni azokat a tudománytörténeti tendenciákat, amelyekkel nézetei rokonságban vannak. A Babits-pamfletből és a *Magyar Mű és Labanc Szemlé*ből idézett mondatok közvetlen forrásának pontos megjelöléséhez azonban nincs szükség ilyen teljes mező fölrajzolására. Egyértelműen bizonyítható, hogy a költő a ‚mana’ és a ‚tondi’ fogalmát és értelmezését Hevesy Iván: *Primitív művészet* c. könyvéből merítette. Nem itt van a helye, hogy állításunkat részletesen igazoljuk. Csak arra szeretnénk rámutatni, hogy a

⁶¹ JAÖM III. 48., 62.

⁶² Kosztolányinak Gombocz Zoltánnal készített, 1925. jún. 14-én a Pesti Hírlapban megjelent interjúja bizonyítja, hogy tudomása volt Cassirer filozófiai főművéről: „Kassirer munkájára mutat, Philosophie des symbolischen Formen in der Sprache.” In, *Egy ég alatt*. 1977. 191. – 1933–1934-es naplójában újra fölbukkan a német filozófus neve (immár helyesen írva) és munkájának címe: „Cassirer: Philosophie der symb. Formen.” In, KOSZTOLÁNYI Dezső, *Napló 1933–1934*. Irodalmi Múzeum, Bp., 1985. 41.

⁶³ „Nem logika van a nyelvben, hanem az ősnépek kidedi praelogikája.” – írja pl. egyik cikkében Kosztolányi. *Nyelvünk ügye*. In, *Erős várunk, a nyelv*. Bp., é. n. 253. – Naplójában idézi Lévy-Bruhl: *La mentalité primitive* c. könyvét. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Napló 1933–1934*. Bp., 1985. Irodalmi Múzeum. 63–64. – *Vadak* címmel hírlapi cikke is megjelent Lévy-Bruhl *La mentalité primitive* c. művéről. Pesti Hírlap 1933. júl. 2. In, *Sötét bűjőcska* 74–77.

A prelogikus gondolkodásról alkotott Lévy-Bruhl-féle koncepció ismeretéről tanúskodik József Attila másik közeli barátja, akinek esztétikai nézetei nagy hatással voltak a költőre: Németh Andor. *Kommentár*. c. cikkében olvashatjuk a következő mondatot: A költészet) „Megvan még teljesebben a varázsigékben, a ráolvasásokban, a prelogikus lelkiéletet élő népek primitívségeiben.” In, NÉMETH Andor, *A szélén behajtva*. Bp., 1973. 174.; LÉVY-BRUHL a tondiról, *L'âme primitive* 1926. Paris, 272., 277., 350.

⁶⁴ Erről részletesebben 1. *József Attila finnugor ihlete* c. tanulmányomat.

⁶⁵ HEVESY Iván, *Primitív művészet*. Bp., 1929. 11–16.

„mana’ és a „tondi’ terminusokkal együtt a költő Hevesy Iván könyvében megtalálta a két szó szófaji meghatározhatatlanságára vonatkozó, a fenti Cassirer-idézetekkel lényegileg egybevágó gondolatokat is:

„A varázserő fogalmát természetesen mindegyik primitív nép másként nevezi. A modern etnográfia a polinéziai mana szót használja minden primitív nép varázserő-fogalmának jelzésére. Mert minden nép közül a polinéziaiainál a legtipikusabb ez a gondolat. A mana azonban nemcsak az aktív vagy passzív varázserőt jelenti, hanem a fogalomnak éppen az imént említett alakatlan egysége folytán minden olyan tulajdonságot, cselekvést, folyamatot és állapotot, amely a varázserővel összefügg. *A mana tehát éppen úgy főnév, határozó, jelző, mint ige.* Ezért kell varázserő helyett használnunk.”⁶⁶

Hogy ezért használta-e a „mana’ szót József Attila, nem tudjuk, nem kétséges azonban, hogy ismerete a természeti népek varázserő-fogalmát megtestesítő szavak poliszintetikus jellegéről kifejett gondolatokat. Sőt, az elmondottakat a „tabu’ szóra is kiterjeszthetjük, amely József Attila gondolkodásában – nyilván freudista beállítottságából eredően – nem kevésbé fontos szerepet játszott, mint a „mana’ terminus.

Cassirer is, a varázserő fogalmának eredetét vizsgáló Róheim is a mana-tabu formulában határozta meg a vallásos mentalitás minimumát. A „tabu’ fogalma, amely a nyugati tudományosságban jóval korábban jelent meg, a „mana’ felfedezésével e kettősség második tagja, egy speciális alakzat része lett. Ha a „mana’ a varázserő, akkor a „tabu’ a varázserővel rendelkező dolgokra vonatkozó tilalom. Ugyanazon lényegnek az előbbi pozitív, az utóbbi a negatív oldala. A „mana’ a varázserő színe, a „tabu’ a fonákja. Nem meglepő tehát, hogy a „tabu’ fogalmának éppúgy megvannak a maga különleges szófaji sajátosságai, vagy inkább következményei, mint a mana szócsaládnak. Ezeket részben már érintettük is, amikor arról beszéltünk, hogy a szakrális övezetbe került tulajdonnév (a főnök neve, a halott neve) kiejtésére vonatkozó tilalom maga után vonja a vele hangtanilag teljesen vagy részben azonos köznevek kimondásának megtiltását is. Most hozzátehetjük, hogy ez a tilalom nem pusztán a köznevekre vonatkozik. Frazer számos példát említ arra, hogy minden azonos vagy hasonló alakú szóra érvényes tiltásról van szó, szófaji hovatarozástól teljesen függetlenül. A tiltás csak azért lehet érvényes minden ilyen nyelvi elemre, mert a tulajdonnév varázserője is kiterjed egy hangtani hasonlatossági láncon az adott szavak összességére.

A felsorolt adalékok, úgy véljük, kellőképpen szemléltetik azt a tényt, hogy a nyelv ősi állapota iránti érdeklődésnek erős affinitása van a szófaji határok feloldhatóságát valló álláspontok valamelyikével. Aki tehát – mint József Attila – úgy gondolja, hogy a szó születésekor költemény volt, s a költemény a születő szó szerepét játssza, az szükségképpen találkozik, érintkezik egy olyan felfogással, amely a szófaji kategóriákat nem tekinti börtöncelláknak, amelyekbe a szavakat külön-külön szétválogatva egyszer s mindenkorra be lehetne zárni.

Ha azonban a szavak osztályai közötti határ föloldható, akkor valóban megtörténhet, hogy a törzsfőnök nevéhez hasonló közszavak varázserőre tesznek szert; az is előfordulhat, hogy az idegen nyelvi közegből hosszú idő után hazatérő vándor még az utcán elkapott beszédfoszlányokból is folyton a maga nevét hallja. Ha tehát a szavak osztályai közötti határ föloldható, akkor racionális magyarázatot fűzhetünk az „Egy, kit a szó nevéen szólít” sorhoz is. *A hetedik* c. vers idézett sorában a költő azt a gondolatot fogalmazza meg, hogy a szavak, amelyekkel az alkotó mesterségének gyakorlása során találkozik, elvesztik számára idegenségüket, közömbösségüket, s olyan benyomást tesznek rá, mint a nevek. Az ihletett költőt a szavakkal szemben ugyanaz az érzés fogja el, mint amikor a saját nevét hallja. Verset írva úgy viszonyul hozzájuk, mint az Attila névhez. Ugyanúgy varázshatalommal ruházza fel őket, mind keresztnevét. Tehát a költészet hatalma mágikus erővel itatja át a nyelvi elemeket, függetlenül szófaji hovatarozásuktól. A nyelvtani kategóriák a háttérbe szorulnak, a szófaji határok elmosódnak, s a nyelvi elemekben rejlő értékéből kerül előtérbe: a szavak egyaránt név-értékre tesznek szert.

A Szombati Sándortól idézett mondatok alapján azt is megkockáztathatjuk, hogy József Attila számára a név nem öncélú módon, nyelvtani kategória mivoltában volt fontos. Csupán azért játszott gondolkodásában megkülönböztetett szerepet, mert a legintenzívebben és legkönnyebben belátható módon őrizte meg a nyelvi elemeknek azt az állapotát, amellyel azok az ősnyelvben, valamely kü-

⁶⁶ J. G. FRAZER, *Az aranyág*. Bp. 1965. 133–136.

lönleges életszituációban, vagy a költészetben egyaránt rendelkeznek. Épp ez a szerep az, amit Molino alapján prototípusnak nevezünk.

József Attila szerint tehát a (mesterségét gyakorló) költő számára megszűnik a név és a szó oppozíciója, a prototípus érvénye az egész szótárra kiterjed, a névvarázs szómágiává általánosul. Az Ady-vízióban napvilágra került dilemma ezért látszólagosnak bizonyult. A szóra és a névre alapozott kétféle költészet-meghatározás közös nevezőre hozható. Mivel a költeményben a szavak névként funkcionálnak, a költő mondanivalójának csorbitása vagy eltorzítása nélkül úgy is megfogalmazhatnánk „A költészet – névvarázs” tételt, hogy „A költészet a szavak mágiája”.

Mégsem véletlen, hogy József Attila sohasem írta le a „szómágia” vagy „szóvarázs” kifejezést. Gondolkodásában mindvégig megőrződött a név primér helyzete. A tétel általánosított formája nem csorbitaná ugyan a költő mondanóját, de elorozná annak pregnanciáját, eltompítaná élet, mert elmaradna benne a prototípusra, a mindennap megtapasztalt mágikus centrumra, a(z Attila) névre történő utalás. Mi is megmaradhatunk tehát „A költészet – névvarázs” definíció mellett, csak épp tudnunk kell, hogy a „névvarázs” szón „szómágiát” is értenünk kell.

György Tverdota

LA CONCEPTION DE LA LANGUE D' ATTILA JÓZSEF. II.

Du nom au mot

Attila József a attaché une grande importance à son propre nom et à ceux de quelques uns de ses contemporains qui étaient dans une relation personnelle avec lui. Ce fait d'un intérêt purement biographique a reçu une importance particulière par le fait que le poète a basé sa conception de la poétique sur l'effet magique immanent dans le nom. La question est pourtant à élucider: si l'on peut traiter en se référant au nom personnel, d'une manière fondée, le rapport de la langue et de la poésie, si un territoire relativement restreint de la langue, la catégorie du nom personnel peut représenter, dans des discussions esthétiques, la totalité de la langue? L'étude entreprend de donner une réponse à cette question-là. Elle présente comment Attila József étend le pouvoir magique attribué à son nom personnel aux noms propres, aux noms communs, et, avec une validité plus large encore, à d'autres espèces de mots aussi, au vocabulaire entier en général. Elle représente comment cet intérêt aux noms devient, dans la réflexion du poète, la notion fondamentale, le point de vue principal de ses explications de théorie poétique. Elle démontre qu'Attila József, en énonçant la thèse „Poésie – magie du nom”, entendait par la magie du nom la magie du mot (c'est-à-dire l'usage magique de la langue). En interprétant, en systématisant ses vues d'esthétique linguistique exposées d'une manière fragmentaires, l'étude rattache l'activité de théoricien d'art du poète aux traditions des recherches de l'ethnolinguistique moderne.